

С. О. ВИСОЦЬКИЙ

КНЯГИНЯ ОЛЬГА
І АННА ЯРОСЛАВНА—
СВАТІ ЖІНКИ
КИЇВСЬКОЇ РУСИ

КИЇВ НАУКОВА ДУМКА 1991

Редакція видань
історично-культурної спадщини
України

Редактори Н. Ф. Маківчук, В. О. Сліпачук

Висоцький С. О.

В53 Княгиня Ольга і Анна Ярославна — славі жінки Київської Русі. — К.: Наук. думка, 1991. — 104 с.

ISBN 5-12-002931-0 (в обкл.): 1 крб., 18000 пр.

На основі пильного вивчення та осмислення давньоруських і візантійських джерел автор змальовує портрети двох славнозвісних жінок — великої княгині Ольги та королеви Франції Анни Ярославни. Їх розділило майже століття, але обидві зробили великий вплив на державні справи Київської Русі та Франції, на європейську політику свого часу. Автор розкриває перед читачем відомі, напівзабуті і неznані ще факти далекої минувшини.

Для широкого кола читачів.

В 0503020200-546
М221(04)-91 інф. лист

ББК 63.3(2)41

ISBN 5-12-002931-0

© С. О. Висоцький, 1991

Серед жінок Київської Русі, імена яких згадуються в давніх джерелах, безперечно найпочесніше місце займають княгиня Ольга, дружина великого київського князя Ігоря Старого та дочка Ярослава Мудрого Анна Ярославна — королева Франції. Їх діяльність залишила помітний слід у східнослов'янській і західноєвропейській історії X—XI ст.

Велика княгиня Ольга відома широкому загалу як свята і рівноапостольна церковна діячка. Але такі високі титули вона одержала за цілком земні, державні справи. Ольга першою зі зверхників Київської Русі зрозуміла необхідність реформ у галузі релігії, які сприяли об'єднанню Русі у єдину державу, розвитку феодальних відносин та зміцненню зв'язків з християнськими країнами тогочасного світу. Вона не тільки усвідомлювала необхідність реформ, але й сама була першою княгинею-християнкою. Час для християнства настав пізніше, коли вихованій Ольгою онук — Володимир Святославич хрестив Русь у 988 р. Але заслуга Ольги, як побачимо, була не тільки в цьому.

Де й коли саме народилася Ольга, з якої родини походила, чи була князівського роду? Про це мовчать давні джерела. Тому дослідники по-різному відповідають на поставлені питання. Найпоширенішою є думка, що дитинство княгині минуло в селі Вибути поблизу міста Пскова. Тут вона, мабуть, зустрілася зі своїм майбутнім чоловіком київським князем Ігорем. Він покохав її за красу та незвичайний розум. На думку інших авторів, вона зросла у християнській родині. За літописними відомостями авторів, Ольга стала християнкою під час подорожі до Царграду — Константинополя, столиці Візантійської імперії. Саме цей аспект її діяльності привертає увагу дослідників, хоча великих успіхів вона досягла у державних та господарських справах за свого регентства в малолітнього сина Святослава.

Популярність княгині у народі була надзвичайною навіть після її смерті. Вищою оцінкою діяльності Ольги у середньовічному розумінні стало прилучення її до лику святих ще до татаро-монгольської павали. На жаль, коло джерел про Ольгу обмежується незначними літописними повідомленнями. Мало відомо про її повсякденне життя. Однак її діяльність привернула увагу не тільки давньоруських літописців. Ольгу згадують візантійські хроністи і письменники. Так, історик імператор Константина Багрянородний присвятив її перебуванню у Константинополі чимало сторінок у своєму творі «Про церемонії візантійського двору». Пізніше, в XI—XII ст., її подорож згадують у своїх хроніках Іоанн Скилиця, Кедрін, Зонара та інші.

Порівняно багато уваги діяльності Ольги приділив Нестор у «Повісті минулих літ». Підсумовуючи внесок Ольги у справу християнізації Київської Русі, він писав: «Се бысть предътекущая крестьяньстѣй земли аки деньница предъ солнцемъ и аки зоря передъ свѣтомъ». Згадує діла Ольги і письменник XI ст. Іларіон — автор першого літературного церковного твору «Слово про закон та благодать», а також чернець Іаков Мніх у «Похвалі Володимирі».

Враховуючи обмаль джерел про Ольгу, важливим є визнання останнім часом світських фресок у вежах Софійського собору у Києві як таких, що зображають перебування княгині у Царграді на прийомах у імператора.

Анна Ярославна — королева Франції — також добре відома. Їй присвячено романи, п'єси, кіносценарії тощо. Нещодавно до цієї теми звернулася французька письменниця Режін Дефорж, яка написала історичний роман «Анна Київська» про життя Анни Ярославни у Франції. Письменниця мала намір написати біографію Анни як приклад давніх історичних зв'язків Київської Русі з Францією, але брак джерел змусив її змінити плани і вдатися до художнього твору. Отже, про Анну Ярославну також маємо недостатню кількість джерел, та й усі вони французького походження і важкодоступні для вивчення. Мабуть, тому наукових досліджень про Анну мало, й вони не сягають далі журнальних статей.

Головними документами про Анну, або Агнесу є грамоти французьких королів Генріха I і Філіппа I — її чоловіка та сина. Вони написані латинською мовою у зв'язку з різними державними справами, головним

чином заснуванням абатств, монастирів і церков, наданням їм привілеїв. Грамоти було видано у минулому столітті О. Лобановим-Ростовським у Парижі. Найважливіші з них подаються в українському перекладі як додаток до книги.

Ми намагалися додержуватися історичної правди, але в окремих випадках вдаємося до відтворення події на підставі легенд, переказів і тлумачень істориків, аби дати читачеві уявлення про найголовніші події життя Ольги та Анни Ярославни: помста княгині деревлянам, від'їзд Анни з Києва до Франції тощо.

Переказ про три помсти деревлянам

Рано-вранці по Київву поповзли зловісні чутки: вбито князя в Деревлянській землі. Вночі прибіг, загнавши коня, княжий отрок Дмитро, єдиний, що вцілів, із супутників зверхника.

Місяць тому, холодної дощової осені 945 р., великий київський князь Ігор із дружиною воїнів вирушив збирати данину з підлеглих племен. Шлях його проліг до Деревлянської землі. Дружинники докоряли князеві, вказуючи на київського воєводу Свенельда:

— Отроки Свенельдові вирядилися оружжям і одежею, а ми — голі. Піді-но, княже, з нами по данину, хай і ти добудеш, і ми!

Послухав їх Ігор і разом з військом рушив за даниною до деревлян. Зібрав чимало, та, повертаючись додому, поміркував і вирішив взяти від деревлян ще більше. Відпустив більшість дружинників по домівках, залишивши лише найвідданіших отроків, і повернув знову до деревлянських міст і сіл. Деревляни, дізнавшись про це, зібрали віче й порадилися зі своїм князем Малом:

— Якщо впадуться вовк до овець, то виносить по одній всю отару, коли не вб'ють його. Так і сей, якщо не вб'ємо його, то усіх нас зведе!

Послали вони гінця до Ігоря й спитали:

— Чого ти йдеш знову? Ти ж зібрав всю данину!

Але Ігор не послухав їх. Тоді деревляни вийшли зі свого міста Іскоростеня, розбили малу дружину князя, а його самого по-звірячому вбили.

Ось таку нерадісну звістку приніс киянам та княгині Ользі — дружині Ігоря — отрок Дмитро. Вона вразила людей несподіваністю та жорстокістю розправи з їхнім князем. У різних кутках міста почали збиратися юрби киян. Вони обговорювали подію: чоловіки обіцяли помститися, жінки плакали й тужили. З усіх кінців міста люди прямували на Гору — Верхнє місто, де був княжий двір, збиралися на майдані біля теремного ка-

м'яного палацу князя. Ополудні віче вже було у повному складі. Стояли мовчки й чекали появи княгині. Попереду бояри — «нарочиті мужі» — у довгих хутряних шубах та соболєвих шапках, дружинники при зброї, далі — жерці з ритуальними посудинами у руках, а ще далі — отроки, городяни-ремісники, служки, купка іноземців, жіпки й діти. Спритні хлопчачки повилазили на дерева й звідти спостерігали за подіями.

Нарешті відкрився важкі дубові двері, оббиті позолоченою міддю, вийшов отрок і голосно засурмив у ріг. Запала урочиста тиша, у дверях з'явилася княгиня з почтом. Вона була одягнена у чорній плащ-корзно. Одна нога була перекинута через ліву руку. На голові — чорна хустка-мафорія і золотий обруч, які ще більше підкреслювали блідість обличчя. Очі Ольги були заплакані, але вигляд її свідчив про непохитну волю і рішучість. У правій руці вона тримала золотий князівський жезл з тризубом на кінці — символ влади. Вона повільно вийшла з палацу разом із сином Святославом, якого тримав за руку його «годувальник» Асмуд, у супроводі охоронців із списами і щитами та прислужниць, що її підтримували. Зупинилась перед натовпом і підняла вгору князівський жезл. З натовпу почулися вітальні вигуки, але не дуже гучні: стримувала жалоба. Коли знову запанувала тиша, Ольга гучно мовила:

— Вбито мого чоловіка, а вашого князя. Що будемо робити, люди?

Юрба на мить завмерла, а потім загомоніла, почулися вигуки. Наперед вийшов старій жрець бога Перуна, підняв руку і, діждавшись тиші, сказав:

— Звичаї нашого народу та закони держави вимагають помсти деревлянам — вбивцям нашого князя. Та допоможе нам великий Перун у цьому!

Натовп схвально загудів, а воїни-дружинники, вихопивши з піхов мечі й розмахуючи ними над головами, намагали негайно йти у похід на Деревлянську землю. Княгиня, зачекавши трохи, мовила:

— Хай буде так, як велить наші звичаї і закони. Клянуся помститися за мого і вашого князя Ігоря!

Тоді з натовпу вийшов воєвода Свенельд і почав голосно віддавати якісь накази соцьким, десяцьким та підлеглому йому люду. Чулися вигуки про збирання коштів, лагодження шляхів, мостів тощо. Поступово юрба почала розходитися. А княгиня, повернувшись до палацу, замислилась над тим, як помститися непокірним деревлянам.

Перша помста Ольги. Деревлянських сватів кинуто до ями.
Мініатюра Радзівілівського літопису

Кияни ретельно готувалися до великого військового походу, коли раптом прийшла звістка, що до Києва їдуть деревлянські послі, щоб говорити з Ольгою. Розсудили деревляни так:

— Оце князя руського ми вбили, візьмемо жопу його Ольгу за князя Мала і Святослава візьмемо і зробимо йому, як ото схочемо.

Припливли послі до Києва човном по Дніпру і пристали під Боричевим (десь навпроти сучасної Андріївської церкви). І було їх двадцять «ліпших мужів». Ольга ж сиділа біля вікна у своєму палаці і спостерігала за їх прибуттям. Коли ж сповістили про їх приїзд, вона сказала:

— Добрі гості прийшли!

Звеліла звати й запитала:

— Скажіть-но, заради чого ви прийшли сюди?

Деревляни відповіли:

— Послала нас деревлянська земля, кажучи так: «Мужа твого ми вбили, бо був муж твій, як той вовк, що обкрадав нас і грабував, а наші князі добрі є, бо щильно подбали вони про деревлянську землю. Іди-но за нашого князя, за Мала».

Вислухала княгиня й каже:

— Люба меві мова ваша. Мужа мені мого вже не воскресити, а вас хочу я завтра вшачувати перед людьми своїми. Тож нині ідіть на човен свій і лягайте спати, цишаючись. Завтра я пошлю по вас, а ви скажете:

«Не поїдемо ми ні на конях, ні пішки не підемо, а понесете нас у човні». І вознесуть вас у човні.

Посли, не підозрюючи нічого поганого, пішли спати, гадаючи, що всі ті іносказання княгині — звичайні весільні приказки. Тим часом Ольга звеліла викопати за городом на теремному дворі велику і глибоку яму, а вранці наказала покликати послів. Кияни прийшли до них і кажуть:

— Зве вас Ольга на честь велику.

А вони у відповідь:

— Не поїдемо ми ні на конях, ні на возах, ні пішки не підемо, а понесіть нас у човні!

Поміркували кияни й вирішили:

— Доведеться нам нести їх. Князь наш вбитий, а княгиня наша хоче йти за вашого князя!

І понесли їх у човні у супроводі великого натовпу людей у місто на Гору, а вони сиділи, взявшись у боки, цишаючись, одягнені у багатий одяг із коштовними прикрасами. Принесли їх у княжий двір. Ольга сиділа у палаці й спостерігала за всім. Потім неквапливо витягла білу хустинку й махнула нею. На цей знак княгині, що несли лодію, вкинули її разом з послами у яму. А Ольга зійшла вниз з вежі і, нахилившись над ямою, спитала:

— Чи добра вам честь?

Вони відповідали:

— Гірша нам смерть, ніж Ігореві!

І наказала княгиня закопати їх живими.

Розправившись таким чином зі сватами, Ольга звернулася до деревлян:

— Якщо ви мене щиро просите, то пришліть до мене нарочитих мужів, хай у великій честі піду я за нашого князя. А то не пустять мене люди київські.

Деревляни, почувши це, відправили до Києва найбільш знатних мужів — князівського роду, бояр, купців. Коли вони прибули до Ольги, вона наказала витопити баню для послів. Так і зробили. А коли послі млилися, княгиня наказала запалити баню і всі згоріли в ній. Такою була друга помста Ольги.

Тим часом київське військо вже було готове до походу на Деревлянську землю. І знову Ольга звернулася до деревлян зі словами:

— Се вже йду я до вас. Тож готуйте мові багато у граді, де вбито мого мужа. Хай повлачу я над труною його і вчиню тризну мужеві мому.

Ольга з невеликою дружиною вирушила у путь. Поблизу міста Іскоростеня, на могилі чоловіка, наказала вона наспати величезний курган і чинити тризну. Деревляни пили, а Ольжині отроки прислуговували їм. Деревляни запитали Ольгу:

— Де наші свати, що їх ми послали до тебе?

Вона відповіла, що вони йдуть сюди разом із київською дружиною. Коли ж упилися деревляни, спочатку звеліла княгиня отрокам своїм пити за них, а потім вбити їх. І посікли їх п'ять тисяч. Це була третя помста Ольги.

Повернулася княгиня до Києва, але війська не розпустила по хатах: надумала ще раз помститися непокірним деревлянам.

Наступного року Ольга збрала ще більше військо, щоб остаточно «примучити», тобто приборкати деревлян та обкласти їх тяжкою даниною. Військо на чолі з малолітнім князем київським — Святославом, Ольгою та воеводою Свенельдом рушило у Деревлянську землю. Деревляни вийшли назустріч, але київська дружина перемогла їх. Вони втекли й зачинилися у своїх градах. Літописець зазначає, що в цій битві вперше взяв участь київський князь Святослав. Він був ще таким малим, що кинутий ним спис пролетів між вух його коня і впав поряд.

Військо Ольги обложило головний город деревлян Іскоростень, мешканці якого вбили Ігоря. Вони стійко оборонялися, бо добре розуміли, що їм пощади не буде. Облога тривала цілий рік, але військо не могло здобути міста. Тоді Ольга послала сказати деревлянам, що нібито всі їхні гради вже взяті і люди давно обробляють свої ниви.

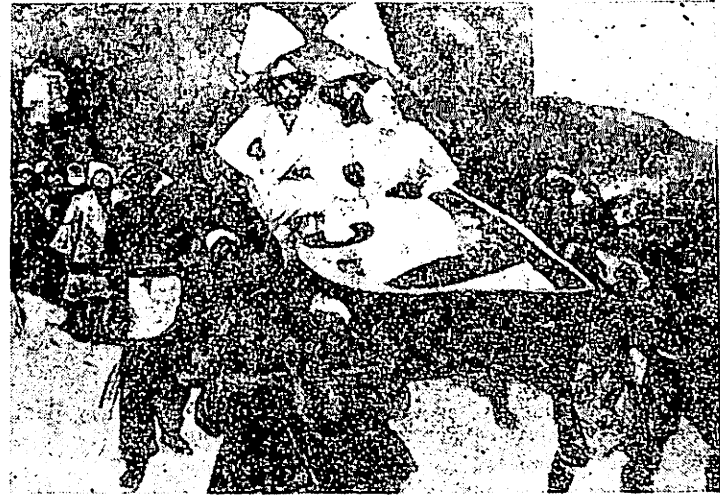
— До чого ви хочете досидітися? Чи ви хочете всі з голоду померти, не згоджуючися на данину?

Городяни відповіли, що вони згодні на данину, але бояться помсти княгині за чоловіка свого. Ольга мовила так:

— Я вже помстилася за чоловіка свого, коли прийшли ви до Києва, і вдруге, і втретє тоді, коли чинили тризну чоловікові моему. Тому я вже не буду помсти чинити, а хочу взяти потроху данини і, помирившись з вами, піду назад.

Запитали її деревляни, яку ж данину вона хоче, вони можуть дати їй медом і хутром.

— Нині у вас нема ні меду, ні хутра, — відповіла їм Ольга. — Лише малого я у вас прошу: дайте мені од

Друга помста Ольги. Деревлянських послів княгиня несе у човнах до княгині. З картини художника І. С. Івакевича

двора по три голуби і по три горобці. Бо не хочу я тяжкої данини накладати на вас, як ото чоловік мій, а свого прошу у вас малого. Знемоглися бо ви в облозі, тож дайте мені се мале!

Зраділи городяни і послали Ользі по три голуби та горобці. Вона ж пообіцяла їм, оскільки вони покорилися, що завтра відступить з військом і повернеться до Києва. Тим часом Ольга роздала своїм воїнам голубів і горобців і наказала прив'язати до кожного трут з вогнем, а коли смеркнеться, відпустити їх на волю. Так і зробили. Птахи полетіли у свої гнізда, голубники, під стріхи. І спалахнув Іскоростень з усіх боків, одночасно, і не було жодного двора, де б не горіло, і не можна було погасити. І побігли люди з міста, а воїни Ольги ловили їх. Так узяла княгиня город хитрощами, старійшин його спалила, багато людей побила, декого віддала у рабство, а решту змусила платити тяжку данину. Дві третини її одержав Київ, а третину Вишгород, що був Ольжиним городом.

Так літописець Нестор у «Повісті минулих літ» розповів про початок князювання Ольги та її помсту деревлянам.

Жорстокість розправи Ольги з непокірними деревлянами була пов'язана не тільки з державною необхідністю підкорити їх, але й з особистими почуттями кня-

Третя помста Ольги. Деревлянських послів спалюють у бані.
Мініатюра Радзівілівського літопису

гині. Її чоловік — князь Ігор, за свідченням візантійського хроніста Лева Діякона, був не просто вбитий деревлянами — вони роздерли його, прив'язавши за ноги до двох похилених дерев. Польський хроніст Длугош називав ім'я вбивці Ігоря — деревлянського князя Нискіна. Дослідник літописів О. О. Шахматов вважав, що Нискін — Мстислав Лютий, син Свенельда, воєводи Ігоря, а точніше, деревлянський князь Мал, що сватався за Ольгу. Його дочкою була Ольжина ключниця Малуша — мати Володимира Святославича, хрестителя Русі.

Літописець Нестор називає Ольгу мудрою. В цьому епітеті знайшла відображення народна оцінка діяльності Ольги як державного діяча. Під літописною мудрістю розуміється хитрість княгині, що допомогла їй здобути Іскоростень і покарати вбивць чоловіка.

Мудрим називає літописець і князя Олега, що хитрістю оволодів Киевом у 882 р. Він приплив по Дніпру зі своїми прихильниками та малолітнім князем Ігорем — сином Рюрика і назвався купцем, що прямує до Царграда — Константинополя. Коли ж київські князі Аскольд і Дір прийшли до нього на берег торгувати, з лодій, за наказом Олега, виплигнули воїни і вбили їх ніби за те, що вони не князівського роду. У поході на Царград Олег також вдається до хитрощів: він ставить на колеса свої човни і, піднявши вітрила, прямує до міста по суші, що неймовірно вразило візантійців. Звітка в літописі про цю «хитрість» Олега не така вже й незвичайна, як здається. Адже східні слов'яни, пере-

Князь Ігор — чоловік Ольги. Медальйон XVIII ст.

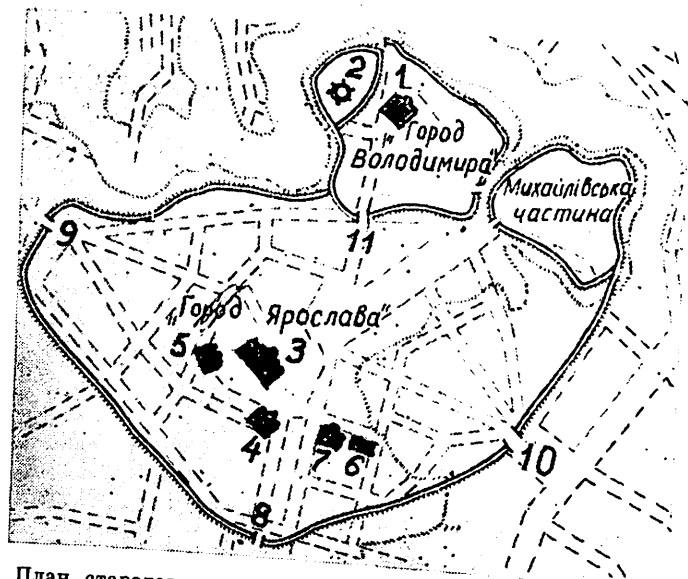
Княгиня Ольга. Медальйон XVIII ст.

тягуючи свої лодії по суходолу волоком, здавна використовували попутний вітер. Мабуть, так само вчипили її воїни Олега на підступах до візантійської столиці.

«Мудрим» літописець називає також Ігоря, а пізніше — Володимира та Ярослава, київських великих князів X—XI ст.

Сватання князя Мала за Ольгу, на думку дослідників, відображало пережитки матриархату, архаїзм у поглядах деревлян, що знаходилися на значно нижчому рівні соціально-економічного та культурного розвитку, ніж київські поляни. В першій помсті деревлянам Ольга нібито погоджувалась на їх пропозицію, але поставила умову: «не поїдемо ми ні на конях, ні пішки не ідемо, а понесете нас у човні». Вони не зрозуміли її вислову-загадки, вважаючи, що то весільні витівки. В іпосказаннях Ольги дійсно є риси весільного обряду, але ще помітніший вплив поховального, а саме вимога княгині нести сватів у лодії. Є переконливі свідчення, що у язичеські часи на Русі знатних людей ховали у лодіях, спалюючи на вогні. Збереглося відоме оповідання східного автора Ібн-Фадлана про поховання знатного руса у лодії. Про це свідчать і археологічні знахідки. Отже, лодія — це один з атрибутів східнослов'янського поховального обряду. Ольга загадала деревлянським послам весільну загадку, яка за своїм змістом натякала на їх смерть.

До язичеських звичаїв належить і вимога Ольги витонити баню для сватів. Це ще одна з прикмет похо-

План стародавнього Києва, XI ст. «Город Володимира»: 1 — Десятинна церква Богородиці; 2 — палац княгині Ольги; «Город Ярослава»: 3 — Софійський собор (1017—1037); 4 — монастир Георгія; 5 — монастир Ірини; 6 — палац Ярослава Мудрого на Великому дворі; 7 — князівський храм Богородиці Ярослава Мудрого; 8 — Золоті ворота; 9 — Львівські, або Жидівські ворота; 10 — Лядські ворота.

вального обряду, яку теж не зуміли розгадати деревлянські послы. Виникає питання: для чого всі ці загадки та іносказання? Дослідники гадають, що їх коріння сягають своєї давнини і пов'язані з кривавою помстою. Послы не розгадали Ольжиних «весільних» загадок, отже, вони самі винні у своїй смерті. Це треба розуміти так: коли у фольклорі, що загалом схвалює дії Ольги, складався переказ про помсти деревлянам, були намагання якось виправдати її і захистити від помсти родичів загиблих.

В одному зі списків літопису вміщено розповідь про сон князя Мала під час його чекання повернення сватів від Ольги. Йому приснилося, що до нього нібито прийшла Ольга і принесла в подарунок барвистий одяг, обшитий перлами, та чорну ковдру з візерунками і лодіями. Згадка у сні Мала перлів, чорної ковдри, лодій за давньоруськими середньовічними віруваннями були поганими прикметами, що провіщали нещастя. Тут до речі згадати сон Святослава Київського зі «Слова о полку Ігоревім». Йому теж снилися «чорна пополома», перли-сльози, багатий одяг та сине вино, змішане з от-

рутою. Все це віщувало поразку князя Ігоря у битві з половцями.

Третя помста Ольги також не обійшлася без хитрощів. Тризна на могилі Ігоря передбачала не тільки звичайний бенкет, а й ще одну помсту деревлянам. В язичеські часи на поминальному бенкеті не тільки пили та гуляли, а й влаштовували змагання та воєнні ігрища. Цей стародавній звичай — битися, поминаючи померлих, у християнські часи викликав нарікання з боку церкви, що знайшло відображення у сповідальних запитаннях («а по мертвиці дрался?»). Ольга вирішила використати і цей давній звичай для помсти. Коли деревлянські послы перепилися, вона наказала їх вбити.

Завдяки хитрощам Ольга здобула город деревлян. Але данина з горбодян голубами та горобцями, як дуже легка, могла викликати підозру. Дійсно, у деяких списках літопису до звичайної версії є додаток про те, що птахи ці нібито потрібні були Ользі, щоб «дати богам жртву», тобто принести у жертву язичеським ідолам. З письмових джерел відомо, що східні слов'яни приносили богам у жертву птахів. Зокрема, про це свідчить Лев Діакон. Він згадує, що руси перед тим, як вийти у море з Дніпра, приносили своїм богам у жертву півнів.

Далі у літопису йдеться про реформи Ольги. Повстання деревлян проти київської влади через надмірну данину, встановлену князем Ігорем, примусило Ольгу та її уряд переглянути це питання і встановити нові податки з племен, що перебували під владою Києва. Тому Ольга, розправившись з деревлянами, вжила термінових заходів для впорядкування податків та данини з різних племен. Вона іде з сином Святославом спочатку у Деревлянську землю, а потім у Новгородську, де для племен на річках Мсті та Лузі встановлює оброки, данини, «уроки», визначає спеціальні місця — «погости» — для збирання податків, ставить «знамення», тобто князівські знаки, що визначають державні володіння. «І сани її стоять у Плескєве (тобто Пскові) і до сього дня», — зазначає літописець. Потім він згадує про данини, встановлені княгинею по Дніпру та Десні, і що в до сього часу її село Ольжині.

Так у літописі описується діяльність княгині Ольги на Русі за життя її у язичестві. Але найбільшу увагу тогочасного середньовічного світу привернула подорож княгині до Царграду — Константинополя, хрещення її там і спілкування з імператором та папярхом.

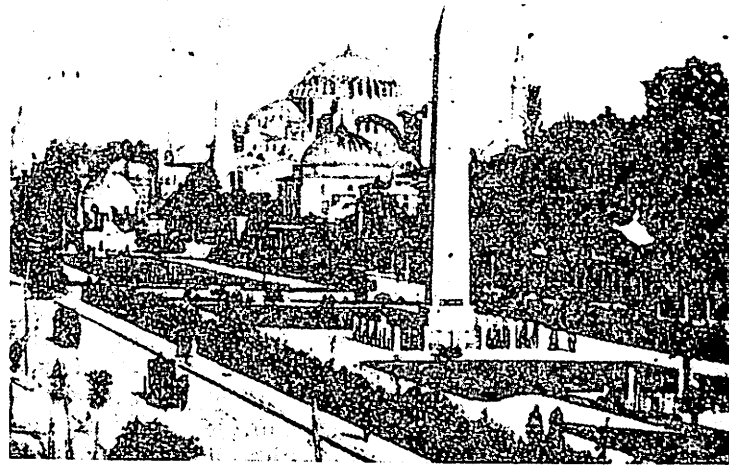
Подорож до Царграда
в оповідях Нестора-літописця
та Константина Багрянородного

Влітку 956 р. у гавані Золотий Ріг столиці Візантійської імперії з'явилася велика армада лодій-човнів у супроводі візантійського корабля. Лодії були великими і в кожній з них могло розміститися щонайменше 40—50 осіб. У середній частині височіла щогла, на яку піднімалося вітрило, а зараз майоріли різнокольорові знамена. У лодіях у два ряди сиділи дуже засмагли люди й енергійно гребли великими веслами. Деякі човни були прикрашено килимами, а на їх високих бортах висіли великі червоні щити воїнів. Але найбільшу увагу візантійців, що зібралися на березі затоки, привертала велика лодія, яка виділялася серед інших розкішним оздобленням. Посередині її був втягнутий памет з коштовної тканини, а борти, весла і щоглу прикрашала різьба. Ніс лодії мав вигляд якоїсь химерної тварини — грифона чи дракона. Шовкове вітрило, яке злегка надмавав невеличкий вітрець, було прикрашене князівською емблемою — золотим тризубом. Біля намету стояло кілька дужих воїнів у бронях зі списками у руках. До намету входили й виходили численні служниці.

У натовпі на березі поповзла чутка: «Прибуло посольство з далекого північного міста Києва на Борисфені, на чолі його архонтиса — княгиня Русі Ольга, владна і дуже кмітлива жінка».

Приблизно так можна уявити собі на підставі скупих повідомлень джерел прибуття великого посольства київської княгині Ольги до столиці Візантійської імперії Константинополя (зараз Стамбул). Посольство налічувало більше ста осіб. До нього, крім княгині та її почту, знатних жінок і родичок, входили послі, купці й перекладачі. Другою особою після княгині був у посольстві її племінник, не названий у письмових джерелах на ймення. Всього у каравані, що прибув до столиці імперії, разом із обслугою, воїнами та моряками було майже півтори тисячі чоловік.

Безумовно, про прибуття посольства Ольги було заздалегідь домовлено через послів особисто з імператором Константином VII Багрянородним та його канцеляріями. Проте княгині Ользі, як свідчать давньоруські

Стамбул — Константинополь (XIX ст.). Місце давнього константинопольського іподрому. На першому плані — обеліск єгипетського фараона Тутмоса III (1504—1490 рр. до н. е.), встановлений імператором Феодосієм I у 390 р. Удалліні — Св. Софія

літописи, досить довгенько довелося чекати прийомів у палаці, стоячи під стінами Константинополя у гавані Золотий Ріг.

Константинополь, або Царград, як його називають давньоруські літописи, в ті часи, в X ст., був справжньою світовою столицею. Після поділу Римської імперії на західну та східну Константинополь став головним містом східної Римської імперії, що одержала назву Візантійської, за маленьким містом Візантієм на березі Босфорської затоки. Східну римську імперію і її столицю недарма називали другим Римом. У Київській Русі добре знали Візантію: торговельні та культурні зв'язки з нею сягали далеко у глиб віків. Між країнами здавна існували жваві економічні відносини. Купці-«стречники», візантійці-греки та русини (так називали себе згідно з літописними відомостями князи та жителі південної Русі) регулярно курсували між Києвом та Константинополем; шлях по Дніпру та Чорному морю був добре відомий у ті часи. Від Києва він йшов далі на північ до Новгороду та Балтійського (Варязького) моря й тому мав назву «з варягів у греки».

Константин Багрянородний, при якому Ольга відвідала Царград, був письменником і істориком. У своєму творі «Про народи» він ще у 949 р. з подробицями

описав цей торговельний шлях. Константин називає річки — Дніпро, Дунай, міста Київ, Чернігів; Новгород; Смоленськ, згадує східнослов'янські племена: деревляни, русь, словен, кривичів, сіверян тощо. Кожної весни, за його словами, у Києві збиралися купці з різних куточків Русі, робили тут і споряджали великі лодії-човни, «однодревки», тобто зроблені з одного дерева, навантажували їх місцевими товарами й з настанням сприятливої погоди вирушали у нелегку далеку путь. Спочатку по Дніпру, до порогів, де їх часто підстерігали кочовики-печеніги, а пізніше — половці, далі до Дніпровського гирла. Тут, за свідченням Лева Діакона — візантійського хроніста, вони приносили у жертву своїм богам півнів і тільки після цього наважувалися вийти у море. Тримаючись ближче до берега, за допомогою вітрил та весел караван нарешті прибував до Царграда. Тут їх чекали нові труднощі. До міста русинів пускали лише по 50 чоловік і без зброї, як то було передбачено в договорі 944 р. великого київського князя Ігоря, чоловіка Ольги, з греками. Під час перебування у Царграді купці-русини мешкали у монастирі святого Мамонта, звідки вони могли виходити у місто лише в супроводі царського чиновника. Він супроводжував їх на базар, де купці торгували хутрами, медом, воском тощо. На царградському столичному базарі збиралася сила-силенна всякого люду. Тут були греки, вірмени, сірійці, євреї, єгиптяни, китайці, індуси, перси і багато інших. Вони торгували дивовижними товарами з усього тогочасного світу: ювелірними виробами з золота й срібла з дорогоцінними діамантами, перлами, розкішно оздобленою і простою зброяю, кіньми, рабами. Але найбільший подив, мабуть, викликали різнокольорові, строкаті шовкові тканини — паволоки, часто гаптовані золотими нитками, що цінувалися нарівні з золотом, а іноді й дорожче.

На вулицях міста можна було спостерігати різні процесії, навіть із самим імператором на чолі, виступи мандрівних артистів, акробатів, музик, фокусників із маловідомими на Русі тваринами — мавпами, зміями, слонами. Та й самі вулиці столиці викликали подив у мандрівників. Вони були забудовані дво- і навіть чотириповерховими будинками, серед яких виділялися пишністю палади візантійської знаті, оздоблені мармуром, гранітом, скульптурами тощо. Особливу увагу привертала храми, що височіли майже на кожному розі вулиць. Зовні вони часто були не дуже показними, але

внутрішні їх оздоблення мармуром, мозаїчними зображеннями, золотими та срібними прикрасами, іконами у коштовних оправках і особливо урочисті відірави, що супроводжувалися хоромим співом, промовами, запалюванням сотень свічок і лампад, вражало тих, хто бачив це вперше.

Купці, моряки, воїни — вихідці з Русі, повернувшись додому, у довгі зимові вечори розповідали співвітчизникам про дива Царграда. В уяві слухачів вишикав майже казковий образ великого міста, щось зовсім незвичайне й небачене. Молодь мріяла на власні очі побачити ті всі чудеса, про які чули й які ще збільшувала їхня фантазія, а старі, зітхаючи, жалкували, що не довелося побувати там. Мабуть, саме у такій час і збиралося посольство великої княгині Ольги до столиці візантійських володарів. Про дату, коли саме відбулася подорож, різні джерела повідомляють неоднаково. «Повість минулих літ» вміщує це повідомлення під 955 р., західноєвропейський хроніст — Продовжувач аббата Регінона Прюмського відносить подію до 963 р., а сучасні дослідники на підставі головним чином твору Константина VII — до 957 або до 946 рр.

Звернемося тепер до розповіді Нестора-літописця, автора «Повісті минулих літ». «Іде Ольга въ Греки» — такими словами починає він свою оповідь про подорож Ольги. Сповідистини, що в цей час у Візантії царював Константин VII, син Леонів, автор головну увагу приділив хрещенню княгині. Але немало місця в його розповіді відведено й фольклорному сюжету про те, як Ольга нібито «переклюкала», тобто перехитрувала самого імператора. Імператор, побачивши Ольгу «доброю сущю зъло лицемъ і смисленну», дуже здивувався й запропонував їй «царствовати въ градѣ с нами». Княгиня ж відповіла, що вона погана, тобто язичниця, й забажала, щоб сам цар її охрестив. І він, разом з патріархом, охрестив Ольгу. Після хрещення імператор знову покликав княгиню до себе й мовив: «Хочу ти пояти собѣ женѣ». Вона ж відповіла: як хочеш ти взяти мене за дружину, коли назвав мене при хрещенні «дщерею», бо нема такого у законі християнському? На це цар сказав: «Переклюкала мене, сси Ольга».

Відносно неправдоподібності цього діалогу навряд чи можна сумніватися. Скоріш за все цей анекдотичний сюжет потрапив до літопису від пера Нестора з якихось народних переказів про Ольгу, її хрещення та перебування у Царграді.

Імператор дав Ользі «дари многі»: золото, срібло, паволоки шовкові, різні коштовні посудини, про одну з яких йтиметься далі. При від'їзді додому Ольгу благословив патріарх і, звертаючись до неї, мовив: «Благословена ты в жонах руських, яко возлюби свѣт, а тьму остави». Далі літописець порівнює Ольгу з біблейською царицею Ефіопською, що приїздила до царя Соломона слухати його «премудрости».

Повернувшись до Києва, Ольга виявила невдоволення своїм візитом до Візантії. Коли до неї приїхали послы імператора й нагадали про обіцянки прислати хутра, віск та воїнів у поміч, це нагадування викликало роздратування княгині. Вона відповіла послам, щоб вони передали імператору таке: «Якщо ти тако ж постоїш у мене у Почайні, як я в Суду, то тоді я тобі дам».

Йдеться про довге чекання Ольгою та її посольством імператорських прийомів у Суду — гавані Константинополя. Ольга відповідає імператору, що вона дасть обіцяні дари тоді, коли він, прибувши до Києва, постойть у київській гавані на річці Почайні (на Подолі) стільки ж, скільки вона у Суду. З літописного оповідання дійсно виходить, що Ольга була дуже невдоволеною. Чим можна пояснити дії чиновників імператорського двору, що змусили довго чекати знатну відвідувачку, володарку великої країни, якою була княгиня Ольга? Справа у тому, що візантійці звичайно приділяли дуже велику увагу ритуалу палацевих церемоній. Можливо, вони вирішували дипломатичний статус посольства Русі. В цьому була зацікавлена й сама княгиня, бо йшлося і про так званій проскінесис, тобто потрібний уклін, який відвідувачі згідно з прийнятим ритуалом повинні були робити перед імператорським тронем, падаючи перед ним ниць. Як видно з оповіді Константина Багрянородного, Ольга була звільнена від цієї принизливої церемонії.

Після довгого чекання нарешті прийшла звістка, що Ольгу і її супутників 9 вересня у середу прийме імператор. Але княгиня, мабуть, була невдоволена місцією у Царград не тільки тому, що прийшлося довго чекати прийомів у палаці.

Константин Багрянородний приймав посольство Русі у великому тронному залі, що мав назву Магнаврського. Це був пишній зал у імператорському палаці, де звичайно відбувалися офіційні прийоми «знаменитих і великих людей по гегемонії». Зал був збудований

Константином Великим, при якому християнська релігія стала державною у Візантії. Зал при ньому був ризкошно оздоблений мозаїками, полірованим мармуром, золотими і срібними витворами мистецтва. Кремонський єпископ Ліутирад, що побував при дворі Константина VII за декілька років перед Ольгою, у своєму трактаті з великими подробицями описав все бачене: від ритуалу церемоній до внутрішнього оздоблення царських палат. Ось що він розповів про Магнаврський зал. У його глибині, у ніші, стояв царський трон, що мав назву «трон Соломона». У ньому був хитромудрий механізм, який в урочистих випадках прийомів піднімав трон разом з імператором майже до самої стелі. Тронне приміщення було відокремлене від бічних чотирма мармуровими колонами, між якими висіли завіси з дорогоцінних тканин. По обидва боки від трону стояли великі позолочені скульптури левів. Під час прийомів вони підіймалися на передні лапи й голосно ревели та били хвостами. Поблизу трону знаходилося металеве визолочене дерево з золотими механічними пташками, які співали на різні голоси під час церемоній. Значна частина цих механічних дивовиж була винайдена вченим механіком і ювеліром Левом при імператорі Феоділі. Сам трон Соломона був споруджений з чистого золота й буквально обсапаний коштовним камінням. Естрада — п'єдестал — мала підвищення з трьох сходників зеленого мармуру. На різних частинах трону містилося багато скульптурних зображень птахів з золота, які під час прийомів мелодійно співали.

На Русі добре знали всі ці чудеса механіки (трон Соломона, механічних птахів, скульптури левів, орлів, грифонів, «грецький вогонь» тощо) й називали їх хитрощами Царграда.

Величчі зали імператорського палацу, зокрема Магнаврський та Юстиніана, перед святами і урочистими прийомами прикрашалися різноманітними витворами мистецтва, предметами царського побуту: іконами у дорогоцінних оправах, столами і кріслами, оздобленими коштовним камінням, золотом, інкрустаціями, барвистими великими килимами, царським одягом, ганцтованим золотом та церлами, а також коронами-стеммами, вінцями-діадемами, різними ювелірними прикрасами з золота, срібла, слонової кістки, емалей та діамантів. Для царських прийомів до залу вносили й зносилися й зносилися всі краці речі з дорогоцінних ризниць та схошиц столиці.

Княгиня Ольга у Константинополі — Царграді. На прийомі у візантійського імператора. Мініатюра Радзівілівського літопису

Відвідувачі імператорського двору, перш ніж потрапити до тронних царських залів, повинні були пройти попередню спеціальну підготовку. Перед прийомами, у відведених для цього спеціальних приміщеннях їх переодягали у пишній візантійський одяг, давали вмиватись та умащували різними парфумами. Після закінчення прийомів відвідувачам повертався їхній одяг.

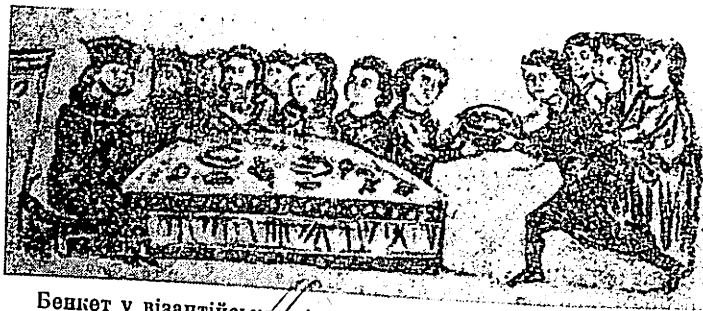
Константин Багрянородний у своєму творі «Про церемонії візантійського двору» так описує перший офіційний прийом Ольги, що відбувся у Магнавському палаці імператорського палацу: «Другий прийом Ельги Русинки (першим був прийом послів з малоазійського міста Тарса). Дев'ятого вересня, у четвертий день описаному, по прибутті Ельги, архонтиси Русі. Ця архонтиса увійшла з її близькими, архонтисами-родичками та найбільш видатними зі служниць. Вона вступала попереду всієї решти жінок, вони ж у порядку, одна за одною, йшли за нею. Зупинилась вона на місці, де послі та купці архонтів Русі і зупинились позаду біля логофет звичайно ставить запитання. За нею увійшли завіс». Так лаконічно історик розповідає про перший прийом Ольги. Сухість та лаконічність розповіді цілком

зрозуміла з назви розділу XV його твору «Чого треба додержуватися, коли імператори сидять на троні Соломона». Його книга — це службешник, і тому в ній головна увага звернута на церемоніальний бік.

На підставі тих же джерел можна дещо інакше уявити собі прийом Ольги та її посольства у Магнавському тронному залі.

Рано-вранці 9 вересня посольство Русі на чолі з Ольгою запросили до імператорського палацу. Царський чиновник провів їх у палац, де вони спочатку переодяглися у візантійський одяг. Відвідувачі почувалися спочатку досить незручно у цьому пишному одязі. Але особливо гарними були жіночі вбрання, розшиті золотом, перлами. Потім їх відвели до вестибюлю Магнавського залу, де все посольство зібралось біля важких дверей, оббитих визолоченою міддю. Тут були послі, купці, перекладачі, Ольга та її родички і найближчі до княгині служниці. У напруженому чеканні проходив час. Та раптом у залі залунала гучна органна музика, і двері повільно почали відчинятися. Яскраве світло сотень свічок засліпило присутніх у напівтемряві вестибюлю. Чиновник-церемонмейстер, у розшитому золотом та коштовними каміннями мундирі, підняв над головою жезл із золотим орлом зверху і першим рушив до залу. В цю мить препозит біля дверей голосно вигукнув: «Шляхетна архонтиса Ольга-русицка з посольством від архонта Русі Святослава».

Знову голосно заграли два великих органи, що стояли по обидва боки трону. Процесія повільно просуvalася по залу. Попереду її йшов церемонмейстер із жезлом, потім він відійшов убік, і на чолі посольства опинилася Ольга. Поруч із нею йшов її особистий перекладач, а з другого боку приставлена до неї чиновниця найвищого рангу, так звана опоясана патрикія, або зоста. Ольга йшла повільно, з гордовитою поставою, дивлячись просто на імператора, що сидів на троні. Він був одягнений у пурпурову хламиду — плащ, розшитий золотом, перлами та коштовним камінням. У колах на ньому були зображені орли — символи влади та могутності. На голові велика біла стемма — корона, що призначалася для особливо урочистих випадків. По обидва боки трону Соломона стояли воїни з великими нарядними щитами овальної форми та списами. Уздовж стін залу розмістилися члени епікліту — ряд гавників царського почту. Кожний стояв на своєму місці залежно від рангу.

Банкет у візантійського імператора. Мініатюра з хроніки Манасі

За княгинею йшли дами її почту, найближчі родички, княжі мужі Святослава, тобто послы та купці. Коли процесія просунулася до середини залу, крім органної музики, почулося ревіння левів, скульптури яких стояли обабіч трону. Вони ревли, здійнявшись на передні лапи й несамовито били хвостами. Ольга зупинилась і, приклавши руку до серця, вклонилася імператору. Так само вчинили й члени посольства. Тоді панперед вийшов логофет — головний чиновник дрома, тобто відомства пошт і зовнішніх відносин, і почав від імені імператора ставити княгині різні запитання:

— Великий імператор ромеїв Константин вітас вас на нашій землі і хоче знати, як здоров'я архонта Русі Святослава? Бажаємо йому добра й хочемо мати з ним вічний мир і добросусідські відносини.

Ольга подякувала імператору за привітання, побажала йому здоров'я і відповіла на запитання так:

— Хвала богу, у нас у країні все гаразд, великий князь здоровий і повсякденно займається державними справами, піклується про добробут і спокій народу.

Потім імператор спитав через логофета про здоров'я самої Ольги та її родичок, поставив ще кілька ввічливих запитань. Вести ділові розмови на першому прийомі вважалося непристойним.

Коли Ольга відповідала на чергове запитання, вона з подивом побачила, як трон разом з імператором раптом плавно злетів майже до самої стелі, а потім почав повільно спускатися і став на своє звичне місце. Княгиня багато чула про подібні хитрощі імператорських прийомів, і все ж її дуже вразило побачення, але зовні вона залишилась цілком спокійною. Під час цього дійства, що мало на меті вразити і навіть принизити відвідувачів, органи гучно грали на найнижчих нотах,

леви несамовито ревли, механічні пташки на золотому дереві співали, кожна на свій голос, а деякі ще й махали крилами. Це була кульмінаційна вершина прийому. Та нарешті настала тиша, леви заспокоїлися й лягли на свої місця, органи замовкли і лише окремі пташки продовжували ще щебетати. Стало чути навіть потріскування свічок. На середину залу вийшов логофет і вигукнув: «Подарунки від шляхетної архонтиси та посольства Русі великому імператорові ромеїв».

З бокових дверей у зал почали входити служники з скрипками, діжками, посудинами, сувоями. Все це вони складали перед тронем, а самі виходили і вносили все пові й пові речі. Незабаром виросла ціла купа. Та ось у зал на довгих жердинах внесли скору — хутра. Між царедворцями сталося помітне пожвавлення. Ті, хто стояв ближче, перебирали та гладили руками хутра соболев, горностаїв, бобрів, великі ведмежі шкури, висловлюючи захоплення цими дивовижними дарунками.

Нарешті пренозит зробив знак, і посольство під звуки органної музики та вигуків синкліту на честь імператора «Многі літа» залишило зал. Перший прийом, головною метою якого було знайомство з імператором, закінчився. Але княгиня і члени її посольства знали, що сьогодні повинен бути ще один прийом і банкет — кліторій. Він відбувся в іншому залі — Триклинні Юстиніана. Цей зал Константин у своєму творі називав «найблискучішим», «чудовим», а дехто навіть «дивовижним». Він був збудований Юстиніаном II і оздоблений імператором Феоділом. До його внутрішнього опорядження входили настінні мозаїчні зображення, мармурові поліровані підлоги, на яких було викладено порфірові омфалії — кола. На них ставав імператор та члени синкліту під час церемоній. У залі було підвищення — естрада, вкрита повковими пурпуровими, так званими діонісійськими тканинами. На цьому підвищенні стояв великий трон царя Феоділа, а біля нього — золоте царське крісло. Позаду за тронем, за завісами з дорогоцінних тканин, знаходились два срібних органи двох партій інструменту — блакитних і зелених.

Після першого прийому, як зазначав Константин Багрянородний, княгиня Ольга з почтом проминула анфіладу залів палацу: Анадендрарій — внутрішній садок, Триклинні Кандидатів — зал, у якому стояв камілавкій — споруда у вигляді урочища царя з коронами, зал Онопод — великий вестибюль та Золоту Руку —

портки залу Августія. В останньому княгиня перепочила, чекаючи прийому у імператриці. З Августія Ольга з почетом пройшла за запрошенням через Апсиду і переходила самого Августія і чекала дальших подій у Скілах, поблизу залу Юстиніана. Тим часом у самому залі йшли приготування до прийому. Імператриця Олена — дружина Константина, сіла на трон Феофіла, а її невістка Феофано — дружина Романа II — на золоте крісло поруч. Перш ніж запросити Ольгу, до залу спочатку увійшли чини кувуклія, тобто персонал палацових євнухів, а потім віли — титуловані жіпочі особи: зосты, магістриси, патрикисси, протоспаффорисси-оффіціали, інші протоспаффорисси, страторисси та кандидатисси. Тільки після цього до залу запросили Ольгу з супутницями. Вона увійшла попереду всіх у супроводі препозита, а за нею її родички і прислужниці. Препозит запитав княгиню від імені імператриці про її здоров'я, сина, про те, як сподобався їй Царград тощо. Так, обмінявшись декількома запитаннями і відповідями, княгиня з почетом вийшла з залу й відпочила у Скілах.

Тим часом імператорська родина попрямувала до внутрішніх палат палацу, а Ольга перейшла до залу Кенургій. Він був збудований Василієм I — ділом Константиною, а опоряджений самим Константином. Це була купольна будова з шістнадцятьма колонами всередині. Вони були зроблені з фесалійського мармуру і прикрашені тонкою різьбою — виноградною лозою, між листочками чудові пастіпні мозаїки. Вони зображали Василія I в оточенні його полководців і соратників, що підносили у вигляді подарунків підкорені міста та фортеці. У куполі були показані військові подвиги імператора на користь ромеїв. На одній мозаїці на стелі було зображено родину імператора на чолі з Василієм та його дружиною Евдокією з дітьми. Константин VII спорудив також урочистий портал — вхід до залу та чудовий фонтан у вигляді срібного орла, що розриває змію. З клюва орла вода збігала у пурпурову різьблену чашу.

У Кенургії Ользі та її супутницям, як гадають, було запропоновано так звану рекрецію, що полягала у вмиванні, умащуванні парфумами та новому переодяганні перед бенкетом.

Нарешті Ольгу з почетом допустили у внутрішні палати палацу, де в цей час перебував сам Константин VII та цариця Олена з дітьми. Ольга увійшла, сіла

з дозволу імператора її розмовляла з ним, мабуть, про ті причини, що привели її з посольством до Царграда. Але про зміст розмови Константин не згадує у своєму творі.

У той же день, на завершення прийомів, відбувся звання бенкет. Для жінок на чолі з імператрицею, її невісткою та княгинею Ольгою його влаштували у залі Юстиніана. На троні сиділа цариця Олена та невістка Феофано. Ольга стояла поруч. Треназит-стольник ввів до залу родичок і супутниць княгині. Вони за його знаком зробили проскіпеспе, тобто вклонилися до землі. а Ольга лише злегка нахилила голову у бік цариць. Після чого княгиня сіла за стіл, що стояв поруч, разом з зостами-патрикіями, як того вимагав придворний статут та етикет. Почет Ольги сидів за іншими столами. Під час бенкету грала органична музика, що нагадувала присутнім, коли треба сідати за стіл або вставати. У залі було два хори: з святої Софії та церкви Апостолів. Вони співали величальні пісні на честь царя та цариці. Згадуються і різні театральні ігрища. Що то були за ігрища, з оповіді Константина VII невідомо, але деякі з них описав згаданий Ліутпранд. Зокрема, він описав акробатичний номер з жердиною, яку тримав на лобі атлет, а хлопчик робив на ній різні акробатичні вправи. Цікаво, що цей сюжет є серед світських фресок Софійського собору у Києві. Отже, Ліутпранд і, дуже вірогідно Ольга бачили при дворі Константина Багрянородного той самий акробатичний номер, який зображено у південно-західній вежі Софійського собору в Києві. На цю подібність у свій час звернув увагу дослідник фресок Д. В. Айналов.

У той самий час у Хризотрикліні — Золотій палаті — відбувся бенкет на честь чоловічої половини посольства на чолі з імператором. Золота палата — ще один із знаменитих залів імператорського палацу. Його назва, мабуть, пов'язана з золотими кріслами-тронами, що стояли у нішах цієї купольної будови зі скляним верхом. У ніші зі східного боку знаходилося мозаїчне зображення Христа, а під ним трон імператора. Але тоді імператор сидів за столом у центрі залу, а послы, купці та інші члени посольства — за окремими столами. Після обіду присутні одержали грошові подарунки золотими монетами: аненей, племіньяк Ольги, — 30 міліарисіїв, вісім людей княгині — по 20 20 послів — по 12, 43 купці — по 12, люди з її свита — по 5, шість людей послів — по 3, перекладач княгині — 15,

Княгиня Ольга у Константинополі — Царграді. Переговори з імператором та хрещення Ольги патріархом. Мініатюра Радзівілівського літопису

свищеник Григорій — 8, два перекладача — по 12 міліарисіїв.

По обіді в обох палатах десерт було подано в Аристірії — їдальні. Це був затинний зал, прикрашений мармуром і мозаїками. Він призначався для бенкетів невеликого числа добірних осіб або родичів царя. Візантійський хроніст, продовжувач хроніки Феофана, Багрянородний, великий шанувальник мистецтва, щоб прикрасити їдальню, наказав виготовити срібний стіл (трапезу), за своїми задумами і малюнками, прикрасивши його різнокольоровими емальми та інкрустаціями, надавши йому багряного кольору, близькому йому за народженням (тобто кольору, що вважався імператорським), для того, щоб запрошений за стіл зазнавав насолоду не тільки від десерту, а й від краси самого столу».

Крім згаданого срібного стола, у їдальню з імператорських сховищ було принесено невеликий золотий стіл, за який сіли Констанція, його син Роман II з дружиною та дітьми і Ольга. Імператриця з невідомої причини була відсутня. Отже, княгиня знову сиділа за імператорським столом, що вважалося за велику честь. Дами її почту розмістилися за іншим столом, можливо, срібним, поруч. Солодкі страви та фрукти було сервіровано у золотих, оздоблених емальми та коштовним камінням чашах. Столи прикрашали троянди та інші квіти. Наприкінці трапези Ользі та її почту було вру-

чено подарунки золотими грішми. Княгиня одержала 500 міліарисіїв у коштовній золотій чаші, прикрашеній дорогоцінним камінням та перлами. Її шість жінок одержали по 20 міліарисіїв, а 18 служниць по 8 міліарисіїв.

На цьому першій прийом та бенкет у імператорському палаці закінчився. Наступний прийом було призначено на 18 жовтня, неділю. Між першим та другим прийомом Ольги у імператорському палаці був досить великий проміжок часу, майже півтора місяці. Невже київське посольство весь цей час перебувало у своїх човнах-лодіях? Про це мовчать літописці та хроністи, мовчить і Константин Багрянородний. Отже, можна тільки здогадуватися, як проводили свій вільний час супутники княгині. Треба зазначити, що якійсь частині посольства, вірогідно, самій Ользі, її почту та послам було дозволено жити у місті. Ольга, мабуть, мешкала разом із своїми родичками у монастирі святого Мамонта. Репта посольства — кунці, служники, воїни тощо — весь час перебування у Царграді жили у лодіях і терпіли пов'язані з цим незручності.

Імперська влада приділяла велику увагу знайомству прибулих відвідувачів, особливо язичників, з різними дивами Царграда: палацами, церквами, пам'ятниками, площами та базарами. Вразити маандрівників, показати їм багатство міста та імперії — було найголовнішою метою візантійських урядовців. Літописець розповідає, наприклад, як батько Константина Багрянородного — імператор Леон VI, коли до нього прибули послы князя Олега з Руськи, наказав «приставити до них мужі свої й показати їм церковну красу, і палати золоті і в них багатство, золота багато, і паволоки, і каміння коштовне». Далі йдеться про християнські реліквії у храмах міста, у зв'язку з чим літописець зазначає: «учаще и к вѣре своей и показующе им истинную вѣру». Знайомство з містом, таким чином, мало не просто пізнавальне значення, а й мусило показати перевагу православного християнства над іншими релігійними віруваннями. Згідно з цим і діяли урядовці — представники візантійської державної влади. Безперечно, головною сферою, з якою у першу чергу знайомили відвідувачів міста, був Софійський собор, збудований у 537 р. архітекторами Амфінем з міста Трапеза та Ісидором з Мілета. Собор стояв у самому центрі великої столиці і призначався для патріархальних та імператорських церемоній. У храмі була кафедра візантійського патрі-

арха. Поблизу собору містився імператорський палац та іподром.

Софія Константинопольська збереглася до нашого часу. Її розміри вражають навіть зараз. Досить сказати, що розмір головного купола сягає 31,5 м (!). Храм — видатна споруда не тільки часів її творця Юстиніана, а й навіть існування самої Візантійської імперії, він і зараз викликає подив усіх, хто його бачив і побував у ньому. Всередині собор був прикрашений полірованим мармуром, порфіром, колонами з різьбленими капітелями, настінними мозаїками, деякі з них відкриті реставраторами («Панно імператриці Зої» і «Панно імператора Іоанна та Ірини»). Внутрішнє оздоблення доповнювалося безліччю виробів з золота, срібла, коштовного каміння тощо. Особливе місце займали й високохудожні ікони. Храм був присвячений божественній премудрості Софії. Всі ці мистецькі твори разом із театралізованими відправами, запалюванням сотень свічок та лампад у супроводі хорového співу справляли незабутнє, величезне враження на відвідувачів. Досить згадати послів Володимира Святославича, які трохи пізніше за Ольгу побували у Царграді і були присутніми на урочистій патріаршій службі в Софійському соборі. Повернувшись до Києва, вони на запитання князя відповіли: «...не знали на небі чи на землі ми: бо немає на землі такого видовища і краси такої і не знаємо, як і розповісти про це...». Так записав їхні слова літописець. Ось яке враження справляли на присутніх велична архітектура, живопис, спів, тобто синтез мистецтва.

Не може бути жодного сумніву, що для княгині Ольги та її супутників теж була влаштована урочиста служба на найвищому рівні. Тут вона, очевидно, зустрічалася й з патріархом, який, згідно з літописом, благословив і хрестив княгиню. Хоча це тільки здогади, але зберігся опис золотого блюда з ризниці собору, яке було подароване княгинею Ольгою під час її перебування у Царграді. У 1200 р. його бачив у ризниці Софійського собору новгородський архієпископ Антоній. Блюдо золоте, прикрашене коштовним камінням.

Серед безлічі храмів, громадських споруд і різних пам'яток мистецтва Константинополя — Царграда, що заслуговували на увагу, мабуть, одне з головних місць займав столичний іподром, розташований поблизу Софійського собору та імператорського палацу. Іподром займав особливе місце у громадському житті міста. Тут

імператор зустрічався з народом, тут йому влаштовували тріумфальні зустрічі, вітали і прославляли як першу людину в імперії. Головною подією на іподромі вважалися змагання-перегоши візників — фурманів на колісницях. У змаганнях брали участь чотири політичних партії іподрому: Венети — блакитні, Прасіни — зелені, Левки — білі, Русії — червоні. Змагання викликали великий ажіотаж у тисяч глядачів, візникам-переможцям віддавалися царські почесті. На їх честь гриміла урочиста музика, лунали привітання, їх вінчали золотими, срібними та лавровими вінками, споруджували за життя на іподромі мармурові і бронзові пам'ятники. Отоже, на константинопольському іподромі вирувало тогочасне громадське життя.

Яким же був у ті часи константинопольський іподром? Величезна арена з доріжками для колісниць та лавами для глядачів. З одного боку височив величній триповерховий палац іподрому, так звана Кафісма, з ложами імператора, послів і галереями для глядачів. З протилежного боку арени розташовувалась колонада, яка мала назву «Спина». В середній частині арени було встановлено різні скульптури. До наших днів у Константинополі — Стамбулі (Туреччина) на місці колишнього іподрому височить єгипетський обеліск фараона Тутмоса III, встановлений в 390 р. візантійським імператором Феодосієм I. На цоколі обеліска цікаві рельєфи, що зображують транспортування його з Єгипту, імператора Феодосія з почтом у ложі іподрому під час виступів артистів, музик, танцівниць тощо. Зберігся ще один обеліск, ближчий до часів, коли київська княгиня Ольга відвідала столицю Візантійської імперії. Він має назву «Колос». Його спорудили у 940 р. за наказом Константина Багрянородного. Обеліск був обкладений бронзовими позолоченими рельєфами зі сценами з життя селян, рибалок, а також міфологічними сюжетами. В 1204 р. рельєфи зняли й, мабуть, переплавили переможцями Візантії — латинцями, тобто європейськими завойовниками.

Колісь на іподромі стояла квадрига — четвірка коней, скульптурна група, що приписується славетному грецькому скульптору Лісіппу. Скульптура збереглася до нашого часу. В 1204 р. вона була вивезена як воєнна здобич венеціанцями. Зараз квадрига прикрашає західний фасад храму Сан Марко у Венеції. Відають, що спочатку ця антична скульптура прикрашала одну із тріумфальних арок Рима, потім візантійський імпера-

тор Константи Великий перевіз її до Константинополя і встановив на іподромі.

Якщо відносно відвідування посольством Русі і особисто Ольгою Софійського собору у нас не може бути жодного сумніву, що підтверджується блюдом, подарованим храму княгиною її описаним повгородським архієпископом Антонієм, то щодо знайомства з іподромом такої впевненості не може бути. Константи Багрянородний прямо про це не пише, але, розповідаючи про перший прийом княгині у імператорському палаці, він декілька разів повторює, що все відбувалося, як і на попередньому прийомі, тобто прийомі послів з малоазійського міста Тарса. Про тарських послів письменник зазначив, що на їх честь було влаштовано ігрища на іподромі. Оскільки прийом посольства з Русі відбувався точнісінько так, як і попередній, можна зробити висновок, що й для них було влаштовано циркові вистави та змагання на іподромі у присутності імператорському палаці і тому Константи Багрянородний залишив її без уваги у своєму творі. Останнім часом виявлено нові факти, що свідчать про перебування Ольги на іподромі під час її подорожі до Царграда. Про розважальну програму посольства ми розповімо у наступному розділі. Так чи інакше, а посольство Русі неодмінно повинно було ознайомитися з такою видатною спорудою столиці, як константинопольський іподром.

Слід також згадати, що перебування княгині Ольги у Царграді збіглось з початком Нового року, який у Візантії відзначався першого вересня. Перший же прийом відбувся 9 вересня, тобто пройшло всього дев'ять днів нового року. Звичайно ця подія у Візантії була пов'язана з циклом новорічних свят, які переходили у традиційні зимові свята: Врумелії, Сатурналії, Воти та Календи. Вони відзначалися різноманітними видовищами, обрядами, ігрищами та процесіями. Значна частина святкувань відбувалася саме на іподромі, а також на площах і вулицях міста, які прикрашалися килимами, квітами, прапорами, ілюмінацією тощо. Особливий ажіотаж народу викликало роздавання царських подарунків: грошей, тканин, одягу, вина. У храмах міста безперервно відбувалися святкові урочисті відправи, по вулицях йшли процесії з хрестами, іконами, хоругвами, запаленими свічками і хоровими співачками, що прославляли правлячого імператора та імператрицю.

Княгиня Ольга у Константинополі — Царграді. Від'їзд Ольги додому і благословиння її патріархом. Мініатюра Радзівілівського літопису

Київське посольство у всіх святах брало участь, мабуть, тільки як глядачі. Та от, нарешті, настав день останнього прийому у палаці. 18 жовтня в неділю посольство запросили до палацу. Тут було влаштовано два бенкети-кліторії: у Хризотрикліні — Золотій палаті та у Пентакувуклії святого Павла (вірогідно, залі при церкві святого Павла). На першому з них бенкетували на чолі з самим імператором Константином чоловіки посольства — носли й кунці, а на другому — Ольга з жінками і імператриця Олена, її діти й невістка. Після закінчення бенкетів членам посольства знову було вручено грошові подарунки — Ользі 200 міліарсіїв, її племіннику — 20, священику Григорію — 8, 16 жінкам княгині по 12, 18 рабням княгині по 6, 22 послам по 12, 44 кунцям по 6 і двом перекладачам по 12 міліарсіїв.

Прийом 18 жовтня був прощальним. Незабаром посольство мало негайно повернутися додому, оскільки наступила осінь і до закриття навігації на Дніпрі і Чорному морі залишалися лічені дні.

Отакі відомості про подорож Ольги до Константинополя — Царграда містяться у давньоруських та візантійських джерелах.

Згідно з літописом, Ольга, повернувшись до Києва, передусім почала умовляти свого сина Святослава перейти до християнської віри, на що він їй мовив так:

— Як я інший закон один прийму? А чи не дружина моя з цього сміятися почне!

Ольга ж відповіла:

— Якщо ти охрестишся, — всі так само вчинять... Та Святослав не послухав матері і додержувався поганських звичаїв.

Отож княгиня Ольга залишилася невдоволеною своїм візитом до Царграда. З відповіді послам імператора виходить, що причиною цього нібито було її довге чекання прийомів у палаці. Та чи дійсно це так? Про мету подорожі посольства Ольги до столиці візантійських імператорів з твору Константина Багрянородного невідомо. Однак склад посольства, до якого входили послы і купці, свідчить про його торговельно-політичне спрямування. У «Повісті минулих літ» мету подорожі Ольги визначено досить однозначно: вона їздила до Царграда, маючи намір прийняти хрещення від самого імператора та патріарха і, можливо, укласти угоду про допомогу імперії «воями», тобто військом. Справді, повідомлення літопису зводиться до хрещення княгині, її «хитрощів» і подарунків, благословіння патріарха тощо. Якщо її головною метою було хрещення, то чому вона все ж таки залишилася невдоволеною? З цього приводу думки дослідників істотно розходяться. Одні з них вважають, що Ольгу образило сватання до неї царя, інші — незначна кількість подарунків або прихильний, на їх думку, церемоніал прийомів. Та невдоволення княгині, очевидно, було пов'язане з певними її планами та мріями, які не вдалося реалізувати у ході переговорів з імператором. Мабуть, саме це, а не хрещення було головною метою подорожі Ольги до візантійської столиці.

Які ж то могли бути плани? Однозначної думки з цього приводу також немає. Дехто вважає, що то було намагання відновити чи може доповнити договір чоловіка Ольги Ігоря з греками 944 р., текст якого увійшов до «Повісті минулих літ». На думку деяких дослідників, княгиня для підвищення державного авторитету і престижу хотіла добитися у імператора цесарського титулу для Русі й використовувала для цього своє хрещення. На наш погляд, цілком вірогідною є думка М. С. Грушевського і В. Т. Пашуто про те, що Ольга вела переговори відносно хрещення Русі, зазнавши невдачі у Візантії, вона звернулася на Захід, до германського імператора Оттона I.

Деякі зауважень стосовно хрещення Ольги. Ми додержуємося думки, що Ольга відвідала Константино-

поль уже християнкою. На користь цього свідчать такі факти: Константин Багрянородний зовсім не згадує про хрещення княгині, хоча це був акт значно важливіший для імперії, ніж опис урочистостей та церемоній на прийомах, у посольстві двічі згадується священник Григорій, вірогідно, духовник княгині. Ольга сиділа за столом з імператором та імператрицею, її не змусили робити проскінесис. Крім того, можна ще згадати блюдо, описане архієпископом Антонієм у 1200 р. у ризниці Софії Константинопольської. Чи могла б княгиня-язичниця подарувати богослужбне, тобто призначене для церковної служби, блюдо з християнськими символами (зображенням Христа на коштовному камені) у столичний собор? А якщо це було те саме блюдо, на якому Ольга одержала гроші на бенкеті, як гадають деякі дослідники, то це вже й зовсім неймовірно. Імператор ні в якому разі не міг подарувати язичниці богослужбне блюдо. Але все це було цілком закономірним для Ольги-християнки. А як же тоді літописна оповідь про хрещення Ольги у Царграді? Вважаємо, що Ольга хрестилася у Києві ще до подорожі у Візантію і це, вірогідно, було зроблено таємно, враховуючи язичеське оточення та погляди її сина Святослава. Це була її приватна справа. У Царграді, коли Ольга прийняла благословіння патріарха під час урочистої відправи у Константинопольській Софії, ця акція за згодою самої княгині і завдяки візантійцям була сприйнята як її дійсне хрещення. Подія поступово набула розголосу в середньовічному світі і переросла з особистої справи Ольги у важливий державний акт.

Княгиня Ольга, мабуть, як це видно з дальшого перебігу подій, вела переговори з імператором про хрещення країни й просила прислати єпископа для Русі. І щоб закріпити це в дусі часу, певно, мріяла про династичні зв'язки свого сина з візантійською принцесою. З цих планів нічого не вийшло, імператор рішуче відмовив їй і не пішов на дальші переговори. Можна уявити й причини цієї відмови. Цар зазначив, що її сестра — великий київський князь Святослав, зверхник Русі — язичник. Саме тому Ольга, повернувшись додому, почала умовляти сина прийняти християнську релігію. Причому вона мала на увазі не стільки хрещення київського князя, а дбала про прилучення Київської Русі до християнського світу. Це добре видно з її висловів у літопису після повернення до Києва:

— Якщо бог захоче помилювати рід мій і землю Руськую, хай покладе їм на серце звернутись до бога, як ото і мені бог дарував.

Ольга, не дійшовши згоди з візантіїцями, звернулася до германського імператора Оттона I і 959 р. направила до нього своє посольство. Ось як західноєвропейський хроніст, продовжувач аббата Регінона Прюмського, писав про це: «Посли Олеви (хрещене ім'я Ольги. — С. В.) королеви русів, яка була охрещена у Константинополі за константинопольського імператора Романа, що з'явивсь до короля нещиро, як потім виявилось, просили прислати тому народу єпископа і пресвіторів». Германський імператор схвально поставився до прохання володарки Русі і доручив це єпископу Лібуцію, але той раптово помер. Тоді для подорожі до Києва було призначено Адельберта. Однак коли він приїхав до столиці Русі, його зустріли не досить привітно: політична ситуація у країні істотно змінилася. Тут можна припустити: або візантійський імператор, дізнавшись про звернення Русі на Захід, поступився і прислав єпископа, або княгиня Ольга за час, поки збиралося посольство, втратила реальну владу і язичники — прибічники Святослава, відправили посольство ні з чим. По дорозі додому воно зазнало нападу розбійників, і єпископ ледве врятувався від смерті.

Повернувшись до Києва, Ольга почала руйнувати язичеські капища, про що свідчить ще одне давньоруське джерело «Пам'ять і похвала Володиміру» Іакова Мніха. Відомі й згадки про побудову княгинею у Києві церков, проте знаходили їх у не досить надійних джерелах. За свідченням пізнього Іоакимівського літопису (його містить «Історія Російська» В. М. Татищева. — С. В.), Ольга збудувала дерев'яну церкву святої Софії поблизу Золотих воріт. Дуже цікавою є сама назва церкви. Візантійські церкви, присвячені Софії — прерархії, тобто організації. Вони звичайно були кафедрами єпископів, митрополитів і патріархів. Доречно згадати патріарший храм Софії у Константинополі, митрополитський Софійський собор у Охриді і Києві, єпископські собори у Новгороді та Полоцьку. Отже, згадана церква Софії могла призначатися для запрошеного на Русь єпископа. Можливо, саме цю церкву поблизу Золотих воріт у Києві згадує пімецький хроніст Титмар Мерзебурзький. У своїй хроніці він розповідає про зустріч у 1018 р. поблизу міста (тобто міста Володи-

Нарядна княгиня у Константинополі — Царграді. На прийомі у Константина Багрянородного. Мініатюра хроніки Іоанна Скилиці

Княгиня Ольга у Константинополі — Царграді. На прийомі у Константина Багрянородного. Мініатюра хроніки Іоанна Скилиці

мира. — С. В.) київського князя Святополка та його союзника польського короля Болеслава у монастирі св. Софії, під час боротьби за київський престол із Ярославом Мудрим. Тут згадується церква, що згоріла у попередньому році. Вона, як і монастир, мала назву Софійської і була недалеко від Золотих воріт, а тому могла бути саме тією, що збудувала Ольга. Пізніше, за князювання Ярослава Мудрого, на місці дерев'яної церкви Софії, що згоріла, збудовано кам'яний Софійський собор, який зберігся до нашого часу.

За відомостями згаданого Іакова Мніха, княгиня Ольга прожила у християнстві 15 років і померла 11 липня 6467 р. (від створення світу), тобто 969 р. Де було поховано Ольгу, невідомо. Можливо, в одній із побудованих нею в Києві церков. Під 1007 р. у «Повісті минулих літ» згадується, що князь Володимир переніс останки княгині до Десятинної церкви Богородиці і поховав їх у кам'яному саркофазі. Цей шиферний різьблений саркофаз виявлено під час археологічних досліджень на місці Десятинної церкви, зруйнованої гари-монголами у 1240 р. У ньому, крім кісток, було знайдено каблучку, за розмірами жіночу, а також жіночу туфлю. Саркофаз має вигляд будиночка з двохстилим дахом. Виготовлений з місцевого рожевого аляфру, складається з шести суцільних плит. Простір всередині різьбленим у вигляді хрестів під арками, а зовні — та стилізованими кипарисами. Саркофаз — досконалий

витвір середньовічного мистецтва, пов'язаного з Києвом. Його приналежність княгині Ользі дуже вірогідна, оскільки дружина Володимира — цариця Анна, за свідченням джерел, була похована в мармуровому саркофазі.

КНЯГИНЯ ОЛЬГА
В ОБРАЗОТВОРЧОМУ МИСТЕЦТВІ

Великі заслуги Ольги у галузі державного будівництва і особливо у християнізації Русі призвели до ушанування і вшанування княгині після її смерті. Уже на початку XI ст. київський письменник Іларіон, згадуючи Ольгу, ставить її поруч з Володимиром Свято-славичем — хрестителем Русі і пише, що вона «принесла хрест з Константинополя града». Іларіон дуже високо оцінює її заслуги перед Руссю і порівнює Ольгу та Володимира з Константином Великим та його матір'ю Оленою, за яких у Візантії християнство стало державною релігією.

Пізніше Нестор-літописець порівнював Ольгу з зорею, що передусь сходу сонця, маючи на увазі хрещення княгині, а під сонцем — прийняття християнства Руссю у 988 р. Але найвищі дифірамби Ользі вміщено в творі Іакова Мніха: «О як похвалю блаженну Ольгу, братіс? Не бачивши її! Тілом жінка, мужеську мудрість маючи, просвячена святим духом, урозуміла бога істинного, творця неба і землі, поставши йде у Грецьку землю, у Царград, де царі християне і християнство утвердилося, і прийшовши просить хрещення і прийнявши святе хрещення, повертається додому до людей своїх із великою радістю, освячена духом і тілом, несучи знамення чесного хреста».

Висока оцінка діяльності Ольги у середньовічному світі поступово перетворилася не просто на її вшанування, а на обожнювання, що означало прилучення її до лику святих. Коли саме Ольгу було канонізовано — невідомо. На думку церковного історика минулого століття Є. Є. Голубинського, Ольга стала святою ще у домонгольські часи, тому що її день пам'яті (11 липня) зустрічається у сербському Пролозі XIII—XIV ст., списаному з давньоруського оригіналу ще до падіння монголів. Канонізацію Ольги згадав автор ставить на ч'яте місце серед місцевих святих київського поховання — після Бориса і Гліба, Феодосія Печерського, Микити Новгородського і перед Мстиславом Володимировичем, сином Володимира Мономаха.

Княгиня Ольга. Візантійська ікона XIII—XIV ст. За М. П. Оболенським

Прилучення Ольги до лику святих, безперечно, тісно пов'язане з появою її портретів у вигляді ікон, що було дуже поширено у приватному житті людей Русі. На жаль, такі ікони домонгольського часу нам не відомі і навряд чи вони збереглися. Але до чого ж це?

Η ΑΠΙΑ
Η ΜΕΓΑΛΗ

ΕΛΓΑ
ΑΡΧΟΝΤΙΣΣΑ
ΡΩΣΙΑΣ

Київ. Софійський собор. Княгиня Ольга на прийомі у візантійського імператора Константина VII Багрянородного. Реконструкція фрески XI ст. С. О. Висоцького і художника-реставратора Ю. А. Коренюка

дійшли зображення княгині ще до того, як її вважали святою. Найдавніша мініатюра, яка зображує Ольгу на прийомі у Константина Багрянородного, збереглася у хроніці Іоанна Скилиці, яка зберігається в національній бібліотеці у Мадриді. Минулого століття відомий візантолог Н. П. Кондаков, досліджуючи рукопис, виявив у ньому декілька мініатюр, що мають відношення до історії Русі. Серед них була й мініатюра: Ольга на прийомі у імператорському палаці. Дуже цінна, єдина візантійська мініатюра, на якій зображено Ольгу у Царграді. Це певелике кольорове зображення, що ілюструє текст про Ольгу, вміщений у хроніці: «І дружина, колись-то вирядженого у плавання проти ромей руського архонта, на ім'я Ельга, коли помер її чоловік, прибула до Константинополя. Хрещена в істинній вірі, віддавши перевагу, вона після переваги цієї, високої честі вшапована повернулася додому».

Мініатюра у хроніці має назву «Архонтиса русів, жона Ельга, яка прийшла до цара Константина і була

охрещена». Дія на малюнку відбувається у палаці. Праворуч зображено Константина VII, який сидить на золотому троні. Він одягнений у пурпурову мантию-хламиду, на голові — велика прямокутна стемма — корона. У правій руці монарх тримає скіпетр з хрестом зверху, ліва — витягнута у бік Ольги. Княгиня, одягнута у мантию, стоїть перед царем, схрестивши руки на грудях, як і всі присутні. На голові біла хустка-мафорій, що спадає на плечі. Над головою княгині грецький напис, зроблений пурпуровим чорнилом — «Ольга». Поруч із княгинею — дама, знайома вже нам — зоста-патрикія. Вона також із білою хусткою на голові, крій її сукні відрізняється від Ольжиного. Ліворуч під аркою — почет Ольги, всі у довгому одязі й білих напівферичних головних уборах — шапках із хутра. Палац зображено у вигляді аркади, перекритої двосхилим дахом. До палацу, ліворуч, прилягають дві вежі, а праворуч — якесь нагромадження будов. Мініатюра, безумовно, відображає перший прийом княгині у Магаврському тронному залі.

Отже, русько-візантійські зв'язки, зокрема подорож правительниці Русі до Константинополя й хрещення там, справили велике враження на тогочасний світ. Подія знайшла відображення не тільки в оповідях хронік, але й у книжковій мініатюрі. Близькі за змістом зображення про правління княгині Ольги на Русі досить рано з'явилися й у давньоруському мистецтві мініатюри. Так, у Радзівіллівському літописі XV ст. є декілька мініатюр, присвячених цій темі. Хоча названий літопис належить до пізніших часів, дослідники його мініатюр вважають, що їх скопійовано з рукопису XII ст. Частина мініатюр належить до початку князювання Ольги і зображує три її помсти деревлянам, решта — про подорож у Царград. На одній із мініатюр представлено першу помсту деревлянам. Ольга сидить у вежі палацу і спостерігає, як кияни несуть деревлянських послів у лодії. У центрі мініатюри — велика яма, в яку кинули лодію з послами. Княгиня, нахилившись, питає у деревлян:

— Чи добра вам честь? — Вони відповідають: — Гірша нам смерть, ніж Ігореві!

На іншій мініатюрі — друга помста Ольги. Праворуч сидить княгиня на київському столі-престолі і дає вкавівки киянам. Ліворуч — пожежа у бані, де знаходяться деревлянські послі. Будова охоплена полум'ям.

Три мініатюри присвячено у літопису подорожі Ольги до Константинополя і ще одна, на якій княгиня приймає царських послів після повернення до Києва. На першій із них Ольга, ще язичниця, розмовляє з імператором. Цар сидить на троні, а Ольга навпроти нього окремо, але не стоїть, а сидить, що, як ми бачили, суперечить монархічному етикету. Праворуч патріарх та імператор хрестять Ольгу, що сидить у купелі-хрестильниці.

На другій мініатюрі імператор і Ольга сидять уже на одному великому троні, що, мабуть, повинно було свідчити про подію після хрещення княгині: володарі розмовляють як рівні. Праворуч служники несуть подарунки імператорові. Перший із них тримає у руках якісь згортки, мабуть, хутра, інші несуть посудини з медом. Малюнок досить традиційний і нагадує мініатюру принесення дарунків київському князю Олегу, вміщеному у тому самому літописі.

Ще на одній мініатюрі Ольга на березі моря готується до повернення додому. Вона стоїть, схилившись,

і приймає благословіння патріарха, а праворуч княгиня вже сидить у лодії зі своїми супутниками.

На всіх мініатюрах Ольга з миловидним, округлим лицем, у одному випадку — з посмішкою на вустах. Червона довга мантия накинута на синю сукню, підперезану поясом. Голова покрита хусткою-мафорієм, який спадає на плечі. Корона-стемма відсутня, але на мафорії, як здається, одягнутий вінець у вигляді кільця.

Ще одна мініатюра зображає прийом Ольгою імператорських послів у Києві, які нагадали їй про обіцянку прислати «воїв у поміч». Ольга сидить на престолі, перед нею — посол, що тримає у руді сувій — грамоту імператора й передає його княгині. Праворуч царські послі, приголомшені гнівною відповіддю Ольги, повертаються з прийому.

Перші зображення княгині Ольги з'явилися у вигляді ілюстрацій у хроніках та літописах. Після її прилучення до лику святих цей спочатку літературний сюжет почав поступово втілюватися в образотворчому мистецтві в іконах, а згодом і у монументальному мистецтві, у храмових фрескових розписах. Подібні твори, на жаль, не збереглися. Одначе, як виявилось, це не зовсім так. Проведене останнім часом дослідження світського живопису у видатній пам'ятці часів Київської Русі — Софійському соборі у Києві, збудованому 1037 р., показало, що й у наші часи можна зробити відкриття, які мають пряме відношення до київської княгині Ольги. Як це могло статися, адже пройшло майже 1000 років? Чи, може, реставратори знайшли щось нове у соборі під нашаруванням олійних фарб? І так і ні! Відомо, що фрескові розписи XI ст. у Софійському соборі вперше були відкриті ще в 1843 р. Але з огляду на їх погану збереженість вони були «поновлені», тобто прописані олійними фарбами по давніх контурах. Серед відкритих фресок зовсім незвичайними були світські, що прикрашали стіни сходів у двох вежах. Тут виявлено сцени мисливського жанру: полювання на вепра, білку, ведмедя, диких коней-тарпанів тощо. Поруч музичні сюжети: скоморохи, акробати, музиканти, найбільші композиції присвячені так званому імператорському тріумфальному циклу. Це зображення візантійського імператора у палаці, на іподромі або верхи на коні, залшки якихось шлюбів і церемоній.

Київ. Софійський собор. Княгиня Ольга і Константин Багрянородний у ложі константинопольського інодрому. Фреска XI ст.

Особливу увагу привертають дві великі фрески: «Прийом візантійським імператором» та «Інодром». Світські фрески собору здавна викликали подив усіх, хто їх бачив. Та й було чого дивуватися, адже офіційна церква несхвально ставилася до подібних розписів, ще й на стінах головного, митрополічного собору Русі. Мабуть, найбільший подив викликала фреска «Скоморохи». Скоморохи у церкві? Та де ж вісенітництва, що суперечить середньовічній уяві про святість храму. Сучасник будівника Софійського собору Ярослав Мудрого — письменник Лука Жидята в «Повченні

братії» застерігав від «масколудства», тобто від театральних вистав і скоморошеських забав. І все ж наявність світської тематики фресок у соборі можна досить переконливо пояснити. Кручені сходи, що ведуть на хори, — другий поверх, ніколи не вважалися священними приміщеннями. Вони мали лише функціональне призначення: ними піднімалися на хори князь, княгиня і наближені до них особи — бояри. Саме тому вежі собору були оздоблені так, як звичайно прикрашалися палаци князів та знаті.

Значно важче пояснити, яке відношення до Русі мали сцени візантійського імператорського циклу, що займали так багато місця на стінах веж. Ще в дореволюційні часи дослідники намагалися якось пояснити незвичайну тематику світських фресок. Один із них, М. М. Семєнтовський, гадав, що на фресках зображено «переказ про лови великих князів київських». Пізніше висловлювалася думка, що фрески написано під впливом «Повчання дітям» князя Володимира Мономаха. Ця думка зовсім недоречна, бо Мономах жив і написав свій твір у XII ст., а не в XI, коли збудовано і опоряджено Софійський собор. Але наведені думки стосуються мисливського жанру, а візантійської тематики торкнувся лише Н. П. Кондаков. Він зосередив увагу на двох найбільших фресках з зображенням імператора: «Прийом візантійським імператором» (так умовно називали цю фреску в музеї у 60-х роках) та «Інодром». Кондаков першим дійшов висновку, що фреска у південній вежі собору зображує константинопольський інодром. До нього її називали судом або в'язницею. Дослідник, мабуть, під впливом свого відкриття зробив загальний висновок щодо фрескового живопису веж: вони зображують різні виступи на інодромі у Константинополі у присутності імператора та імператриці. Дійсно, на обох фресках перед імператором стоїть якась жінка, на думку дослідника — імператриця. Ця концепція світського розпису веж собору існувала в науці понад 100 років і знайшла відображення в багатьох виданнях про мистецтво Київської Русі. Однак висловлена думка не давала відповіді на головне питання: яке відношення мають усі ці візантійські сюжети до Русі і чому їх зображено на стінах головного митрополічного собору?

Були й деякі інші спостереження, що суверенно висловлені концепції. Але тут ми зупинимось без відповіді, а унікальні фрески — як і раніше. І автор

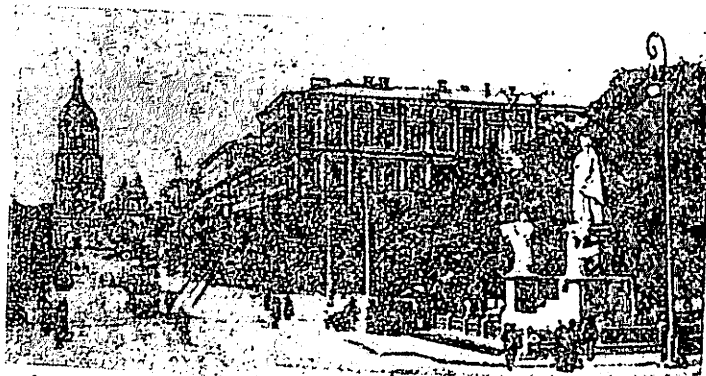
Київ. Софійський собор. Посольство Ольги у ложах константинопольського іподрому. Фреска XI ст.

цієї книги, вивчаючи у Софійському соборі написи-графіті, зроблені у соборі відвідувачами в XI—XIV ст., майже 20 років ламав голову над цими загадками. А причин для роздумів було досить. Крім згаданих, у фресках було багато недоречностей, що суперечили церковній іконографії і яким у середньовічному мистецтві надавалося великого значення. Може виникнути цілком справедливе запитання: для чого всі ці хитромудрі дослідження? Справа у тому, що Софійський собор, його мозаїки і фрески, архітектура є унікальними творами середньовічного мистецтва. Щодо фресок світського змісту, то найближчі до них аналогії XII, а не XI ст. відомі лише у палаці нормандських королів у Палермо (Сіцилія) в «кімнаті Рожера II». Більше нічого подібного ніде у світі не збереглося. Отже, мати у Києві такі видатні шедеври часів Київської Русі і не досліджувати їх — чи це не пігілізм вищого ґатунку? На фресці у північній вежі зображено на троні свідомого імператора. На його голові стемма-корона, навколо голови сяйво — німб. Поруч із ним два воїни-охоронці зі списами та великими щитами у руках. Трохи далі, ліворуч, перед царем знаходиться жіноча особа з короною на голові. Її представляє монарху візантійська чиновниця, праворуч — три дами почту. На думку

Н. П. Кондакова, це — імператриця зі своїми дамами. Але при знайомстві з фрескою зразу виникає питання: по-перше, якщо це імператриця, то чому її зображено без німбу навколо голови, і по-друге, чому вона стоїть перед царем, що сидить на троні? На наш сучасний погляд, все це може здатися не вартими уваги дрібницями. У давнину ж зображення у церквах були підпорядковані суворим канонічним правилам, яких художники повинні були неухильно дотримуватися. Ці правила називаються іконографічними схемами. Так от, згідно з ними, тільки імператор і імператриця, крім святих, могли зображуватися з німбами навколо голів. Це можна бачити на багатьох прикладах середньовічного, зокрема візантійського, мистецтва. Імператор і імператриця, крім того, звичайно на творах мистецтва представлені обидва на повний зріст або рідше — сидячи. Чи можна припустити, що художники-греки, які розписували собор, не знали основних принципів візантійської іконографії? Спостереження над їх художніми прийомами у самому соборі показують, що це були досвідчені майстри, які добре знали, як треба зображувати осіб різного ієрархічного рангу.

Що ж за жінка стоїть перед імператором? У нас, читачу, після ознайомлення з оповіддю «Повісті минулих літ» про подорож княгині Ольги до Царграда, відомостями Константина Багрянородного, мініатюрами Радзивіллівського літопису та хроніки Іоанна Скилиці навряд чи виникне сумнів, що на стінах Софійського собору зображено фрагменти перебування княгині Ольги у Царграді, зокрема на першому офіційному прийомі у Магнаврському тронному залі. Таке розуміння фрески цілком узгоджується з тим, що Ольга — перша княгиня-християнка їздила до візантійської столиці і була прийнята царем. Вона походила з того ж князівського роду, що й Ярослав Мудрий, за князювання якого побудовано собор і який продовжував справу Володимира і Ольги у впровадженні та поширенні християнства на Русі. Дуже престижним було зобразити на стінах головного собору Русі вшанування у Царграді першої княгині-християнки.

Відомості Константина Багрянородного не суперечать тому, що бачимо на фресці. Як пам'ятаємо, Ольгу приймав сам імператор — Константин, вона увійшла до залу попереду жінок почту. Її не підтримували під руки служники-внуки, як про це свідчає Кременський єпископ Ліутпранд. Все дивно відповідає зобра-

Київ. Пам'ятник княгині Ользі, Кирилу та Методію на колишній Михайлівській площі (нині Софіївська). Скульптор І. П. Кавалерідзе. Пам'ятник зруйновано у 20-х роках ХХ ст.

жепому на фресці. У творі Константина згадуються й інші персонажі, причетні до прийому княгині: співправитель Роман II, дружина імператора Олена. Їх зображення є й серед залишків фресок у північній вежі. Привертає увагу зображення молодого імператора зі стеммою і нимбом навколо голови, що їде верхи на білому коні. Це, безперечно, син і співправитель Константина — Роман II. На іншій фресці — залишки урочистої процесії на чолі з імператрицею, на голові якої корона з нимбом, поруч її почет. Без сумніву, це дружина Константина VII — Олена: вона теж, як ми пам'ятаємо, приймала Ольгу.

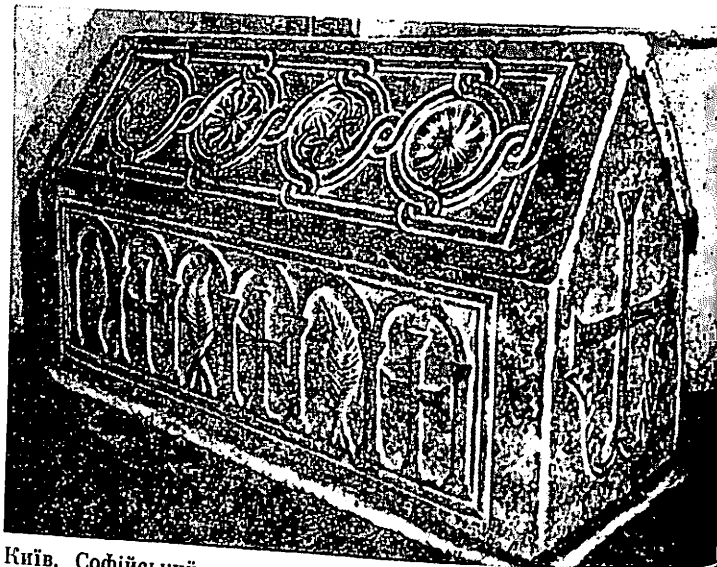
Звернемося тепер до події, про які не розповіли літописець Нестор і Константин Багрянородний.

У південній вежі собору знаходиться згадана фреска «Іподром». Композиція складається з трьох великих частин: палацу іподрому — кафісми, колісниць на перагонах і так званої стами, по-сучасному, старту. Центральне місце на фресці займає палац. Це триповерхова споруда з ложами імператора і послів та галереями для почту і глядачів. У ложі і тут бачимо царя, що сидить на троні, а перед ним стоїть жінка, схрестивши а грудах руки. Праворуч, у кутку — голова якоїсь людини, вірогідно, перекладача. У посольській ложі — послі і серед них — юнак, можливо, племінник княгині, двічі згаданий у творі Константина. Галереї палацу зановені глядачами.

Не може бути жодного сумніву, що в цій вежі продовжується та сама тема: вшанування посольства Русі на чолі в Ольгою у Царграді. Саме Ольга стоїть у ложі перед імператором, а глядачі у галереях — її посольство. Та чи було на їх честь влаштовано свято на іподромі? Цього ми точно не знаємо, нема відомостей у візантійських і давньоруських джерелах. Але для послів з малоазійського міста Тарсу, яких імператор приймав перед посольством Русі, було влаштовано свято на іподромі. Оскільки автор у своєму творі декілька разів підкреслює, що прийом був у всьому подібним до попереднього, можна вважати, на честь київського посольства також було влаштовано встави та ігрища на іподромі. На користь такої думки свідчить фреска «Іподром» у південній вежі собору. Частина цієї композиції — палац-кафісма збереглася краще, ніж решта світських розписів. Зображення Константина і Ольги у ложі мають досить помітні портретні риси. У візантійському мистецтві, зокрема у монументальному, портретне зображення персонажів вважалося обов'язковим. На фресці обличчя імператора — східного типу, худорляве, надзвичайно жваве. Великі виразні очі спрямовані у далечінь. Дугоподібні брови, «орлиний» ніс з горбинкою, невеликі вуса, доглянута борода. З-під корони в'ється каштанове волосся. Зображення Константина Багрянородного відомі нам лише два: на різьбленій музії з ієрогліфами в Москві, на якій зображено сцену коронування імператора Христом, і на його золотій монеті — соліді 945 р. (Зберігається у Британському музеї у Лондоні.). В обох випадках портрети мають приблизно ті самі риси, що й на фресці: видовжені овал обличчя, великі очі і ніс, вуса, борода та кучеряве волосся.

Особливе значення для нас має портретне зображення княгині Ольги XI ст., воно дійсно унікальне. Згадані мініатюри дуже дрібні і портретні риси на них не передані. Інші зображення Ольги належать до значно пізнішого часу.

На фресці обличчя Ольги має досить суворий вигляд: великі очі, тоненькі темні трохи вигнуті брови, прямий правильної форми ніс. З-під мафорія виглядає темно-каштанове волосся з проділом в селі дні. Дуже виразний рот княгині з щільно ступеними і в'язними губами, що падає обличчю владної і великої виразу. На вигляд їй близько 50 років, а мовляв трохи більше.

Київ. Софійський музей-заповідник. Шиферна гробниця княгині Ольги, виявлена під час археологічних досліджень Десятинної церкви

Ольга у сукні світло-салатового кольору. Цікаво, що такий же світлий одяг має юнак у ложі послів. Вірогідно, художник таким чином намагався виділити серед решти посольства двох головних осіб — княгиню та її племінника.

На фресці зображено саме той момент змагань, коли одна з колісниць наближається до фінішу, що знаходився поруч з палацом. Тут її зустрічає урядовець, який підняттям руки вгору фіксує перемогу.

На цьому самому місці на стінах є ще декілька цінних фресок, які погано збереглися. На стовпі навпроти зображено сцену, яка має назву «Коляди». На ній видно постать людини зі свинячою головою та окістом у руках і ще одну — збирача подарунків — «міховоші». Дослідники минулого століття бачили на фресці ще чотирьох колядників. У природі видно лише залишки у вигляді якихось невиразних фрагментів. Та до чого тут сцени колядування? Відповісти на це питання раніше було неможливо. А зараз треба згадати, що Ольга з посольством потрапила до Царграду і відвідала палац імператора саме на Новий рік. Отже, стас цілком зрозумілою поява серед фресок звичайного поворічного сюжету — колядування. Поруч бачимо й інші сцени роз-

важального жанру — це музичний ансамбль, музики з різними інструментами, яких іноді називали скоморохами. Трохи далі, праворуч, на фресці зображено виступ акробатів. Один із них, атлетичної статури, балансує жердиною, на якій хлопчик робить різні акробатичні вправи. Нагадаємо, що Кремонський єпископ Ліутпранд описав у своєму творі саме цей акробатичний номер, який він бачив при дворі Константина Багрянородного. Отже, його показували й Ользі та її супутникам, а тому й зобразили на фресці поруч із іншими виступами на константинопольському іподромі.

Завдяки фрескам у Софійському соборі значно розширилися наші відомості про перебування Ольги у столиці Візантії, зокрема, про розважальну програму посольства у період між прийомами у імператорському палаці. Таких свідчень нема ні у візантійських джерелах, ні у «Повісті минулих літ» Нестора, ні у творі Константина Багрянородного.

Розважальній темі присвячено переважно розписи південної вежі, у північній зображено офіційні сцени — прийом у Магнавському тронному залі, процесії на чолі з Романом II на коні та імператрицею Оленою з почтом.

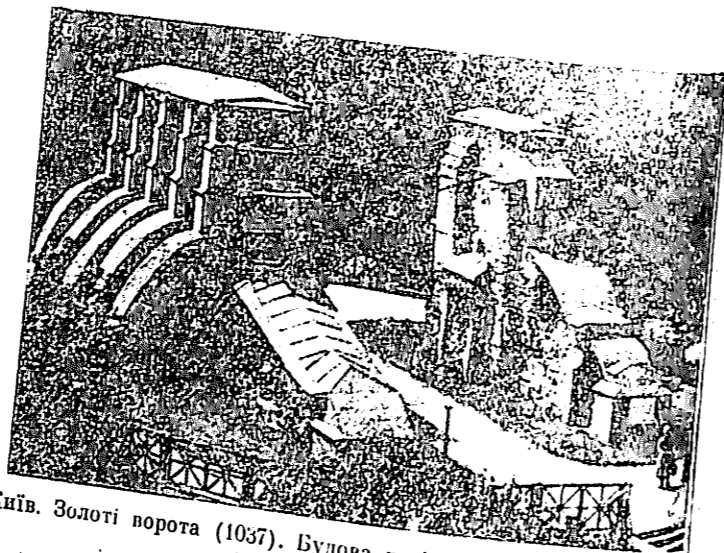
Таким чином, зображення княгині Ольги у образотворчому мистецтві Візантії і Київської Русі простежується з першої половини XI ст. Пізніші зображення княгині на іконах і церковних розписах, тобто її іконографія, вірогідно, були взяті з фресок Софійського собору (зображення Ольги, крім фресок веж, було ще у соборі поруч з Володимиром, Ярославом і його родиною), які були добре відомі в ті часи на Русі і далеко за її межами.

АННА ЯРОСЛАВНА У КИЄВІ

Русь після княгині Ольги. Родина Анни, її брати і сестри

На початку XI ст. серед жінок Київської Русі з'явилося нове славне ім'я — Анна Ярославна. Вона була дочкою Ярослава Володимировича Мудрого, який у 1019 р. став великим київським князем.

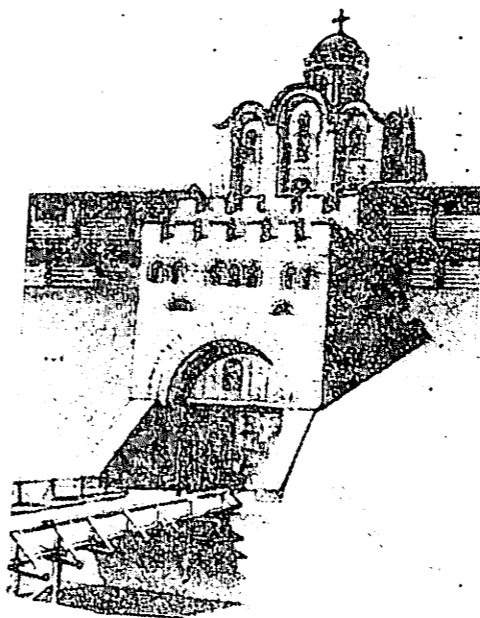
Після смері княгині Ольги, тіло якої за дом було перенесене у Десятинну церкву в Києві, в Русі сталися великі зміни. Її син Святослав, який, нагадаємо, різко заперечував проти введення християн-

Київ. Золоті ворота (1037). Будова часів Ани Ярославни. Вид з боку до відбудови

ства. Він був природженим полководцем, все його життя пройшло у битвах та військових походах. Найбільше за все цінував він своїх бойових товаришів — військовичників. Не цурався й благородних лицарських легінь сновіщав: «Іду на ви!». На сході Святослав розгромив і підкорив Хазарський каганат — міцну державу, якій Русь деякий час платила данину. Але більша частина свідомого життя князя пройшла у військовому поході в Болгарії, у битвах з візантійським імператором Цимисхієм. Святослав одержав декілька блискучих перемог, але війна закінчилася невдало. Повертаючись на Русь з «малою дружиною», він був вбитий печенігами біля Дніпровських порогів.

У Києві в боротьбі з братами за престол укріпився Володимир Святославич — онук княгині Ольги. Він вжив термінових заходів для зміцнення Київської держави, але найважливішою його акцією було введення на Русі у 988 р. християнської релігії у її православному варіанті. Цей акт мав велике значення для державного і культурного розвитку країни. Він сприяв подальшій феодалізації суспільства, відкриттю шкіл, поширенню грамотності, посиленню зв'язків з перодовими християнськими країнами тогочасного світу, зокрема Візантією. Володимир мав грандіозні плани

Київ. Золоті ворота. Реконструкція С. О. Висоцького

відбудови й розширення столиці Русі — Києва, та у 1015 р. він раптово помер.

У 1019 р., після боротьби між синами померлого князя, на київський престол вступив Ярослав Володимирович Мудрий — син Володимира і полоцької княгині Рогніди. Однак положення Ярослава у Києві зазналося нестійким: кияни не вважали його своїм князем, бо київський стіл зайняв він не за існуючим звичаєм, а силою. Та й стосунки його з батьком перед смертю князя були поганими: Володимир збирався йти на Ярослава війною за невилплату новгородцями данини Києву. Зневажливе ставлення до Ярослава літописець передав такими словами київського воєводи: «Чого прийшли ви з кульгавим оцем (князь кульгав на праву ногу. — С. В.), ви — теслярі? Ось ми заставимо вас хороми зводити наші». Тому Ярослав, оволодівши Києвом, щоб якось зацікавити та улестити киян, проголосив себе продовжувачем справ і планів батька — Володимира. Насамперед йшлося про поширення християнства, будівництво нових храмів і укріплення міста та укріплення Києва.

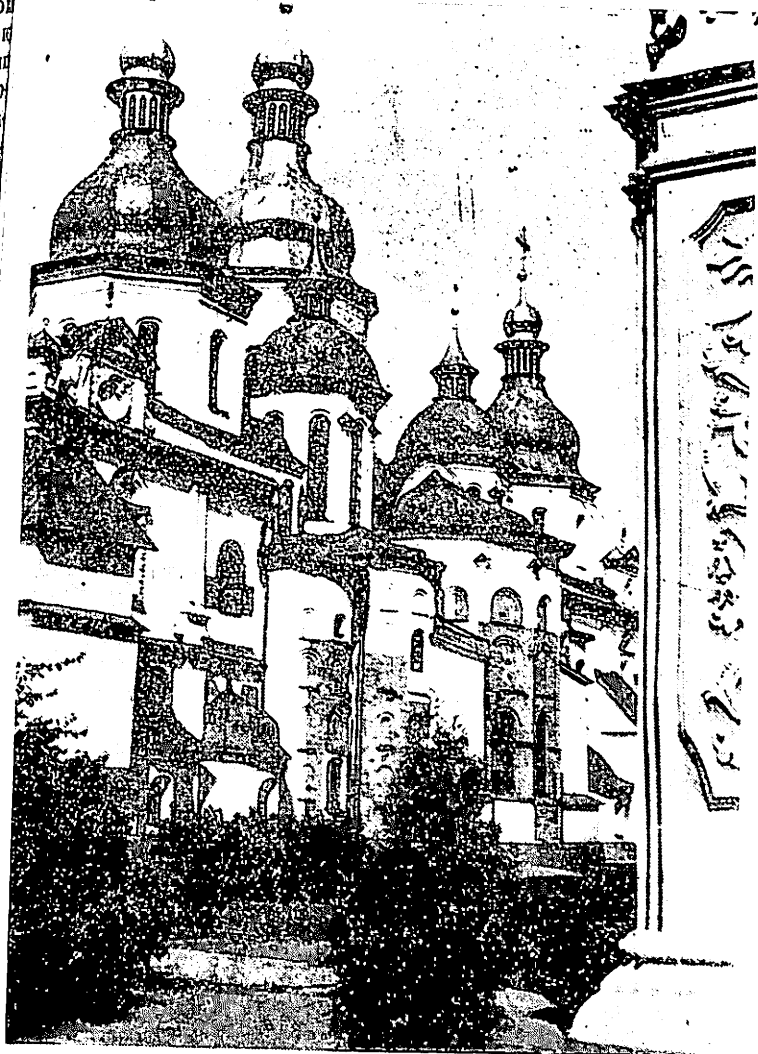
За Ярослава територія держави збільшилася майже у десять разів, його уділи в міських

земляними валами заввишки 16 м з урочистим в'їздом до міста — Золотими воротами з надбрамною церквою Благовіщення. Архітектурним центром нової частини міста став славетний тринадцятиверхий Софійський собор — головний храм, митрополія Русі. Тут знаходилася катедра митрополита київського, який керував всією церковною ієрархією Русі, зміцнюючи тим самим єдність народу і держави. У 1037 р. при соборі засновано першу бібліотеку і майстерню-скрипторію, де переписувалися та перекладалися з іноземних мов книги. При соборі була й школа, де навчали дітей грамоті і церковному співу.

Про особу Ярослава Володимировича Мудрого, який пізніше його назвав літописець Нестор, відомо мало. Він був середнім на зріст і кулявим з дитинства, але це не завадило йому стати сміливим і вправним воїном, мав неабияку силу волі, вмів досягати поставленої мети. Ейдмундова сага називає Ярослава скуним, але цей виспівок зроблений на підставі того, що князь постійно затримував платню пайманим воїнам-варягам.

Ще про одну рису його характеру або, вірніше, затримання сповіщає польський хроніст Анонім Галль. Він зазначає, між іншим, що Ярослав полюбляв ловити рибу і багато часу приділяв цій справі. За переказом, коли до Києва наближалося військо Святополка і Болеслава, Ярослав сидів на березі Дніпра і ловив рибу. Почувши про наближення ворогів, він пібито поплював на гачок з черв'яком і сказав: «Болеслав — це справжній лицар і тому треба терміново їхати збирати військо». Літописець Нестор особливо підкреслює його любов до книжок, які князь читав «і вночі і в дні».

Під час князювання у Новгороді Ярослав був одружений і мав сина-первістка Іллію, який помер у підлітковому віці. Вдруге одружився з Іригою — Іригою, дочкою шведського короля Олафа. За свідченням Ейдмундової саги, це була владна жінка, що займалася не тільки дітьми і родиною, а й втручалася у державні справи. У Ярослава з Іригою народилися шість синів і три дочки. Старший син Володимир ще за життя Ярослава княжив у Новгороді. Ізяслав стався спадкоємцем київського престолу, особливо після смерті Володимира. Потім за віком йшли Святослав і Всеволод, найменшими були Ігор і Вячеслав. Старшою дочкою князя вважається Єлизавета, а потім Анна і Анастасія.

Київ. Софійський собор (1017—1037). Сучасний вигляд з південно-східного боку

Зупинимося на відомостях про братів і сестер Анни, більшість з яких були свого часу видатними державними діячами. Старший Ярославич народився в 1020 р. і був названий Володимиром на честь свого знаменитого діда. У 1034 р. коли йому було всього 14 років,

Ярослав послав Володимира князувати у Новгороді. Тут він одружився (ім'я дружини невідоме), мав двох синів. Найвидатнішими справами Володимира були — побудова Софійського собору у Новгороді (1045—1051 рр.), що зберігся до нашого часу, і військовий похід на Константинополь у 1043 р. Він закінчився невдало через бурю, що розігралася на морі, але показав силу Русі, здібності його організаторів — Володимира та воєвод Івана Творимирича і Вишати Остромирча.

Ізяслав Ярославич за заповітом батька з 1054 р. став великим київським князем, а владу у Новгороді передав своєму родичу Остромиру — замовнику знаменитого Остромирового євангелія. Ізяслав був одружений із сестрою польського короля Казимира — Гертрудою і мав від неї сина Ярополка — Петра. Другий його син — Святополк — Михаїл, мабуть, був від іншого шлюбу князя. Під час князування Ізяслава у Києві у 1068 р. сталося народне повстання, викликане поразкою князя у битві з половцями на річці Альті. Повсталі народ звільнив із в'язниці князя Всеслава Полоцького і проголосив його великим київським князем. Ізяслав змушений був втекти до Польщі і шукати там допомоги у свого родича Болеслава II. У 1073 р. Ізяславу знову довелося тікати до Польщі. На київському престолі посів його брат — Святослав, порушивши заповіт Ярослава. Польський король Болеслав II цього разу не захотів втручатися у конфлікт, хоч одержав від Ізяслава великі дарунки. Звертався він за допомогою і до німецького імператора Генріха IV, який послав до Києва посольство на чолі з єпископом Бурхартом. Та місія закінчилася для Ізяслава невдало, бо Святославу вдалося улестити імператора багатими дарунками. Ось що писав з цього приводу хроніст Ламберт Герцфельдський у своїх «Анналах»: «Бурхарт привіз королю стільки золота, срібла та доброго вбрання, що ніхто не пам'ятає, щоб коли-небудь таке багатство ураз привозилося до німецької держави. Руський князь заплатив цими дарунками копію за те, щоб він не допомагав його братові якого він вигнав з держави».

Скаржився Ізяслав на брата й папі Григорію VII, до якого посилав свого сина Ярополка. З перебуванням Ярополка у Західній Європі пов'язана поява «Кодексу Гертруди» — латинських молитов княгині за сина Ярополка — Петра. Ізяслав — Дмитро побудував у

Великий київський князь Ярослав Мудрий (977—1054). Скульптура М. М. Антокольського

Києві Дмитрівський родинний монастир. У 1078 р. князя було вбито на Нежатиній ниві, у міжусобній битві.

Святослав — Миколай — третій за віком син Ярослава Мудрого народився 1027 р. Його дружиною була сестра Трирського єпископа Бурхарта, того самого, що приїздив з посольством до Києва від германського імператора і якому Святослав, вихваляючись, показував свої величезні скарби. Святослав мав п'ятьох синів. Найвідоміший з них Олег Святославич — «Гориславич», як назвав його автор «Слова о полку Ігоревім», докоряючи йому за те, що залучав до міжусобних війн степовиків-половців.

Святослав Ярославич, незаконно захопивши київський престол у свого старшого брата, прокняжив усього чотири роки, з 1073 по 1076 р. Крім літопису, про його короткочасне князування у Києві повідомляється у напису-графіті на стіні Софійського собору: «4 літа княжив Святослав». Далі сповіщається, що він вніс до собору «ругу» — платню церковному кліру.

Святослав був фундатором Успенського собору Печерського монастиря. На будівництво собору він дав великі гроші — 100 гривень волоських (близько 13,3 кг).

Монети-сріблянки
Ярослава Мудрого з
зображенням св. Георгія,
родового герба — тризубця та на-
писом «Ярославъ срібло»

Помер Святослав через невдалу хірургічну операцію — видалення пухлини «желвеї».

У «Ізборнику» Святослава 1073 р. є мініатюра, що зображує князя з родиною. Це єдиний портрет Святослава, крім малюнка А. ван Вестерфельда 1651 р., про який буде мова далі. Святослав представлений у багатому плащі — корзні. Середній на зріст, обличчя безбороде, але з вусами, досить молоджавий. На голові князівська хутряна шапка. Поруч із ним княгиня і малолітній син. Позаду старші сини, всі у князівських шапках з напівсферичним верхом. У руках князя книжка — Ізборник.

Улюбленим сином Ярослава Мудрого, як твердить Нестор, був Всеволод — Андрій, що народився у 1030 р. З 1076 р. він великий київський князь. Всеволод був одружений з візантійською принцесою «царицею грекинею» з дому імператора Константина IX Мономаха. Тому син князя — Володимир, 1059 р. народження, одержав прізвисько по матері — «Мономах». Крім Володимира Мономаха, у Всеволода був ще син Ростислав та три дочки — Анна, Євпраксія і Катерина. Всеволод за свідченням Володимира Мономаха, був дуже освіченою людиною. Ось що писав Володимир про свого батька: «Не забувайте того доброго, що вмісте, чого не вмісте, тому навчайтеся, — як батько мій, сидя вдома, вивчив п'ять мов, адже звідси честь від інших країн. Лінощі всьому матір: що хто вміє, те забуде, а чого не вміє, того не вчить. Добре чинячи, не лінуйтеся ні на що добре».

Які ж мови міг знати Всеволод? Дослідники га-

дають, що то, мабуть, були грецька (його перша дружина грекиня), латинська, німецька, угорська і словенська. Знання п'яти іноземних мов у середньовічній Європі XI ст. було, безперечно, незвичайним явищем. Всеволод заснував Видубицький «вотчий», тобто фамільний, монастир поблизу Києва і спорудив у ньому Мпхайлівську церкву, яка частково збереглася до нашого часу. 13 квітня 1093 р. Всеволод помер і за заповітом Ярослава був похований у Софійському соборі біля батька.

Про молодших синів Ярослава — Вячеслава та Ігоря — збереглося зовсім мало відомостей. Перший з них княжив у Смоленську, другий — у Володимирі-Волинському, а потім у Смоленську. З іноземних джерел відомо, що Вячеслав був одружений з Одою — дочкою німецького графа Леопольда Штадського, а Ігор (також за не досить вірогідними даними) з дочкою саксонського маркграфа Оттона — Кунігундою. Після смерті Ігоря вона повернулася до Німеччини і вдруге одружилася з графом Бейхлінгемським — Конопом. Отакими були брати Анни Ярославни. Щоправда, більшість подій, про які тут йшлося, відбувалися на Русі вже після від'їзду Анни до Франції.

Сестри Анни — Єлизавета та Анастасія були, безумовно, ближчі до неї, ніж заклопотані своїми справами брати.

Єлизавета (Еллісів) — старша дочка Ярослава. Рік її народження невідомий, але, можливо, вона народилася в час між народженнями Володимира та Ізяслава (1020—1024).

З Єлизаветою Ярославною пов'язана романтична історія її сватання і одруження з вікінгом Гаральдом Суворим. Ще під час князювання у Новгороді Ярослав Мудрий підтримував дружні зв'язки з найманими варязькими дружинами. Вони стали йому у великій пригоді під час боротьби зі Святополком за київський престол. У Еймундовій сазі розповідається про конунга Еймунда і його товаришів, які брали участь у цих битвах на Русі.

У 1028 р. до Ярослава у Київ прийшов просити притулку норвезький король Олаф Третій (Святий), вигнаний з батьківщини датським королем Кнудом. Якій силою зброї поширив свою владу на Антію та Норвегію. Разом з Олафом до Києва приїхав і брат Гаральда — син Сігурда, Рогволод — сестри Гаральда та ін.

Олександрові Яковичу Дішчанинському
 Радоукожаєній тольковій морь вми

Переписування книжок у Софійському соборі у Києві за Ярослава Мудрого. Мініатюра Радзівіллівського літопису

Незабаром король Олаф повернувся до Норвегії, щоб продовжити боротьбу за владу. Наслідки цієї боротьби важко було передбачити і тому король залишив під наглядом Ярослава і Ірини свого малолітнього сина Магнуса. Спроба Олафа повернути собі норвезький престол закінчилася невдачею. У кровопролитній битві при Стикклястаді його військо було розбите, а король загинув. Гаральдові, що супроводив Олафа, знову довелося шукати притулку у Києві. Перебуваючи на службі у київського князя, Гаральд зі своїми товаришами здійснив декілька вдалих походів у степи на печенігів, які загрожували кордонам Русі.

Під час перебування при дворі Ярослава Мудрого Гаральд познайомився зі старшою дочкою князя, князівною Єлизаветою, уславленою красунею, і палко зацілю не досить вдалою для своєї доньки і відмовився віддати її за Гаральда. Засмучений невдачею, Гаральд зі своєю варязькою дружиною залишив Київ і поїхав до Константинополя шукати щастя і долі. Там віннявся на службу до візантійського імператора і здійснив вдалі походи в Малу Азію, Грецію, Сіцилію та Італію. Він успішно воював з ворогами Візантії — сарацинами (арабами) на суші і на морі. Ці подвиги принесли йому гучну славу і прізвисько «Суворий» або «Сміливий», хоча деякі з них були звичайними

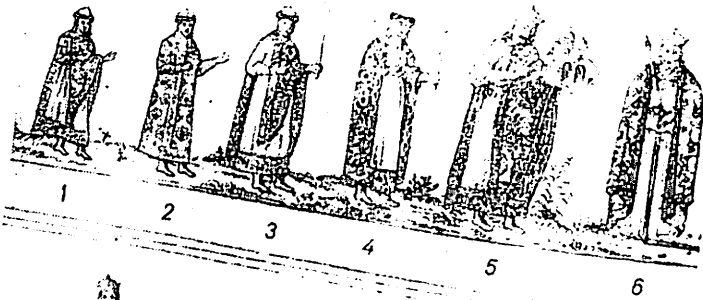
для середньовіччя нападми на мирні міста і села. Гаральд був не тільки сміливим і вправним воїном, а й поетом-скальдом. Вдрузаючи довго по світу, він склав пісню про свої перемоги. Кожний її куплет закінчувався зверненням до далекої, але не забутої ним киянки Єлизавети Ярославни. Ось уривок з пісні Гаральда Суворого у перекладі Івана Франка.

Край Сіцилії далекої
 Наш кораблик пролітав,
 В шидних строях ми на покладах
 Поставали, як і слід.
 Живо біг посатий човен наш,
 Гордий, що героїв ніс...
 Гей, в кого не мужня душа,
 Не посмів би плавать там.
 А проте дівчина з руської країни,
 Що в короні сяє, мене не приймає.
 Як ми з Трандами зустрілися,
 Більше їх було, як нас,
 Гей, то ж люта і завзята
 Почалася боротьба!
 Впав у бою юний наш король,—
 Я відбивсь від нього геть...
 Гей, в кого не мужня душа,
 Не встояв би в бою тім.
 А проте дівчина з руської країни,
 Що в короні сяє, мене не приймає.

Можна не сумніватися, що цю пісню Гаральд часто виконував при дворі Ярослава у присутності не тільки Єлизавети, а й її сестер.

За час мандрів Гаральда по світу політична ситуація на його батьківщині суттєво змінилася. У 1032 р. поновилося боротьба за норвезький престол. Її очолив Олаф Магнус Добрий, який у 1035 р. став королем Норвегії. Після смерті Магнуса у 1047 р. для Гаральда відкрилася принадна можливість стати королем Норвегії. Та на заваді стали серйозні перешкоди. У мужнього, овіяного славою вікінга закохалася імператриця Зої. Настійні прохання Гаральда відпустити його додому привели до ув'язнення конунга. Завдяки відданості і хоробрості товаришів Гаральдові вдалося звільнитися і на кораблі втекти з Константинополя й прибути до Києва з великими багатствами. На цей раз Ярослав прийняв Гаральда привітніше і віддав за нього Єлизавету. Незабаром молоді вирушили до Норвегії, де Гаральд став королем під іменем Гаральда III Сігурдссона.

Так Єлизавета Ярославна стала у 1047 р. королевою Норвегії, але її життя склалося невдало. Гаральд

Родина Ярослава Мудрого за малюнком 1651 р. голландського художника А. ван Вестерфельда з фрески XI ст. Софійського собору у Києві. Брати Анни:
1 — Всеволод; 2 — Святослав; 3 — Ізяслав; 4 — Володимир; 5 — батько Ярослав; 6 — дід Володимир Святославич; 7 — мати Інгігерд — Ірина; 8 — дружина старшого сина Володимира; 9 — Єлизавета; 10 — Анна Ярославна; 11 — Анастасія. Між зображеннями Володимира Святославича та Ірини на фресці ще були Христос та княгиня Ольга, але у 1651 р. вони вже не збереглися.

Суворий загинув у 1056 р. у битві з останнім англосаксонським королем Гаральдом Годвінссоном, який того самого року загинув при Гастингсі у бою з герцогом нормандським Вільгельмом Завойовником. Єлизавета, залишившись удовою, одружилася вдруге з датським королем Свенем II Естрідсеном. Цікаво, що обидва Гаральди, які загинули у битвах за Англію, мали зв'язки з Руссю. Гаральд Суворий, як відомо, був одружений з Єлизаветою, а дочка Гаральда Годвінссона — Гіта Гаральдівна згодом була віддана заміж за Володимиром Мономахом — сина Всеволода Ярославича. Менше відомостей є про третю дочку Ярослава, молодшу сестру Анни — Анастасію, або, як її називають іноземні джерела, — Агмунду. При київському дворі батька Анастасія познайомилася з угорським королем

Андрієм I, який жив тут у вигнанні. У 1047 р. вона стала королевою Угорщини. Від шлюбу з Андрієм у неї народився син Шоломон I. Відомо, що разом з Анастасією до Угорщини переселилося багато її співвітчизників. У грамоті угорського короля Гейзи II 1058 р. згадується герцог Домослав, який жив при дворі Андрія I. Слов'янське ім'я вельможі дає можливість гадати, що він приїхав до Угорщини разом з Анастасією.

З ім'ям Анастасії пов'язується заснування монастирів у Вошграді та Тормові (комітат Біхар). До наших днів на озері Балатон на півострові Тихань збереглася могила Андрія I. Можливо, Анастасія була похована разом із ним у королівській усипальні.

Звернемося тепер до відомостей про нашу головну героїню Анну Ярославну. Перш за все слід зазначити, що давньоруські літописи зовсім ігнорують народження дочок у Ярослава Мудрого, хоча регулярно сповіщають про народження старших синів. Навіть щодо княгинь — дружин великих князів вони обмежуються лише звітками про їх смерть. Коли саме народилася Анна Ярославна, точно невідомо. Одні автори називають 1024, інші 1028 і навіть 1032 роки. Найбільш вірогідним є 1028 р., тобто час між народженням Святослава і Всеволода. Підтверджується цей рік і французькими відомостями про те, що Анна приїхала до Франції, коли їй було 22 роки.

Дитячі її дівочі літа Анни проходили у Києві та його околицях. Родина князя мешкала у новій частині розширеного верхнього міста. Тут поблизу Софійського собору (сучасна вулиця Ірининська) і монастиря патрона Ярослава Мудрого — Георгія було збудовано новий княжий двір, який літописці називають «Великий Ярославів двір». Головними спорудами на княжому дворі були двоповерховий кам'яний князівський палац і храм Богородиці, що знаходився поруч і був сполучений переходами з палацом.

При дворі Ярослава Мудрого вирувало політичне і культурне життя. Тут знайшли притулок у ті неспокійні часи багато людей, переважно вигнанців із різних країн. Це — король порвезький Олаф, його син Магнус, Гаральд Суворий, угорський король Андрій I та ін. Деякі з них залишалися на Русі назавжди. Так, Кисво-Печерський патерик називає Р'ямоца (Симона) — сина варязького князя Африкана. Він приїхав до Ярослава з усім своїм родом. Своїм ім'ям і гербом

Ярослав Мудрий — батько Анни, будівник Києва та Софійського собору
Інгігерда—Ірина, маги Анни Ярославни, дочка шведського короля Олафа III

пізніше був дядьком (вихователем) Юрія Довгорукого, а потім тисяцьким — воєводою у Суздальській землі. Життя князівського двору за Ярослава Мудрого, на перший погляд, мало чим відрізнялося від інших дворів зверхників середньовічного світу. Полювання і бенкети чергувалися з святами. Але за малолітства Анни церемоніями та святами. Але за малолітства Анни громадське життя при дворі її батька вимальовується у дещо іншому світі. Воно пасамперед відзначалося загальним підйомом культурного рівня у країні і, зокрема, в Києві: відкриттям шкіл, заснуванням бібліотек, переписуванням і перекладами книжок, поставленими на рівень державної справи. Все це мало великий вплив на громадське життя міста. При дворі Ярослава відбувалися вечори, щось подібне до сучасних літературно-вокальних, на яких виступали поети, письменники, артисти. Можна згадати того ж Гаральда — поета-скальда, що співав свої пісні. Виступали скоморохи тощо. Згодом такі вечори, мабуть, традиційно відомі при дворі Святослава — сина Ярослава, де славетний співець Боян, згадавший у «Слові о полку

Ігоревім», співав героїчні пісні, прославляючи Ярослава Мудрого, Мстислава та інших князів Русі.

Не випадково, що в ті самі часи з'явився видатний письменник Русі Іларіон — автор церковно-публіцистичного твору «Слово о законі і благодаті...». В ньому він вимагав вшанувати Володимира Святославича і княгиню Ольгу — місцевих державних діячів, які сприяли впровадженню християнства на Русі. Після пасхальної відправи у Софійському соборі Іларіон, звертаючись до князя і знаті, проголосив «Слово», в якому закликав канонізувати Володимира і Ольгу, що мало неабияке значення для церковної самостійності Русі. В цьому ж творі він так охарактеризував сучасну йому київську громадськість: «Нп к певдүцимъ бо пишемъ, по прѣзліха насыштѣшемся сладости книжныя». Не тільки читання книжок, але й їх переписування вважалося престижною, богоугодною справою і навіть самому Ярославу літописець ставить любов до книжок у велику заслугу. Отже, Іларіон високо цінував освіченість у Києві XI ст., хоча, можливо, він мав на увазі гурток людей, близьких до великого князя. Враховуючи все це, не дивно, що син князя Всеволод, сидючи вдома, що особливо підкреслив Мономах, вивчив п'ять іноземних мов. Його брат Святослав був замовником Ізборників 1073 і 1076 рр., а Ізяслав і його син Ярополк мали відношення до Остромирового євангелія та «Кодексу Гертруди» з Трирського псалтиря.

У такій культурній атмосфері, що істотно відрізнялася від середньовічних звичаїв, зростає Анна, і це не могло не позначитися на її світогляді та освіті. Князівна одержала початкову освіту, навчаючись у приватних учателів. Вони навчили її грамоті, історії, іноземним мовам, початкам арифметичних знань, співам, малюванню, а також правилам середньовічного етикету. Є підстави говорити, що Анна надалі займалася переписуванням книжок, про що свідчить її енергійне, добре впроблене письмо у підпису на одному французькому документі. Анна Ярославна, безперечно, була дуже освіченою дівчиною на ті часи і з нею навряд чи могли в цьому суперничати князівни або принцеси з інших країн.

Нещодавно, коли мова заходила про дещо Ярослава Мудрого, зверталися до фресок у Софійському соборі у Києві, де у центральному нефі, на іконостасній стіні є зображення чотирьох постатей, які довго помилково

Давньоруський жіночий одяг
X—XI ст. За С. Стрекаловим

вважалися дочками князя. Копії дослідження з залученням методів природничих наук, проведене останніми роками автором цієї книги, показало, що початково тут було зображено синів Ярослава, а не дочок. У XIX ст., після відкриття стародавніх фресок XI ст., їх знову замалювали олійними фарбами. Чоловічі постаті синів Ярослава переробили на жіночі — «великомучениць» Віру, Надію, Любов і їх матір Софію. Коли ж згодом реставратори музею зняли олійні фарби, вони помилково вирішили, що тут було зображено дочок князя і навіть називали їх іменами. Ця помилкова думка довго існувала і знайшла відображення у численних популярних і навіть наукових виданнях. І так би все це залишалося загадковою історією, якби за допомогою рентгенівських променів на головах постатей не було виявлено напівсферичних князівських шапок. А ці шапки на головах князів були відомі з малюнка 1651 р., зробленого з натури у соборі голландським художником А. ван Вестерфельдом. Він побував у Києві і зробив серію малюнків стародавнього Києва, портрети родини Ярослава Мудрого у Софійському соборі. Копії малюнків Вестерфельда у 1904 р. було знайдено серед паперів останнього польського короля Станіслава—Августа. На малюнку зображено одинадцять постатей. Художник мав не дуже великий за розміром аркуш паперу і тому постаті фрески зобразив у два ряди. У верхньому — Ярослав Мудрий з моделлю Софії у руці на чолі синів Володимира, Ізяслава, Святослава і Всеволода, а на нижньому — княгиня Інгігерда — Ірина, за нею дружина старшого сина і далі три дочки — Єлизавета, Анна та Анастасія. Попереду Ярослава є ще постать князя Володимира Святославича, батька фундатора собору. На підставі малюнка А. ван Вестерфельда можна судити про по-

чатковий вигляд фрески, хоч у 1651 р. принаймні двох з постатей вже не збереглося у композиції: Христа та княгині Ольги ліворуч від нього. Таким чином, у центрі фрески був Христос, якому Ярослав підніс храм, а по обидва боки від нього Володимир Святославич та княгиня Ольга на чолі жінок.

Завдяки щасливому випадку, нам стали відомі зображення князя, його синів і дочок, його дружини та Володимира. На жаль, постаті персонажів на малюнку дуже дрібні і тому не мають портретних рис, але, враховуючи погану збереженість фрески, значення малюнка важко переоцінити. Анну зображено серед сестер. Всі вони у підлітковому віці. На вигляд Анні приблизно 9 років. Вона у довгій візантійській сукні, оздобленій золотим шитвом та дорогішим камінням. Руки напівзігнуті у ліктях і спрямовані ліворуч. На голові поверх розпушеного волосся, що спадає на плечі, хуриця неглибока шапка.

Решта відомих портретів Анни Ярославни має французьке походження і належить до XVI—XVIII ст.

Та повернемося знову до часів Анни Ярославни. Серед різних подій, відомостей та чуток, якими жило тогочасне київське суспільство, надійшла звістка від купців-ляхів із Кракова, що до Києва наближається велике посольство французького короля Генріха I. По місту ширилися чутки, що то ідуть свати до дочки князя Анни. Але достовірно ніхто нічого не знав, і це хвилювало князівну та її родичів. Далека Франція була загадковою, маловідомою країною. Зрідка доходили чутки, але переважно про міжусобні війни і загибель зверхників європейських країн. Отже, залишалося терпляче чекати...

АННА ЯРОСЛАВНА — КОРОЛЕВА ФРАНЦІЇ

1048 рік. Французьке посольство, подолавши майже 3000 кілометрів, нарешті досягло Києва. На чолі його був єпископ з французького міста Мо Готьє I Совеїр (тобто Вчений, Мудрий), а також міністр двору Гассед-лін де Шаліньяк. Ім Генріх I доручив їхати за парелем до берегів далекого Дніпра. Саме так записано в аналах міста Мо, звідки поїхав єпископ Готьє. Менш вірогідна думка, що посольство очолював Шалон-

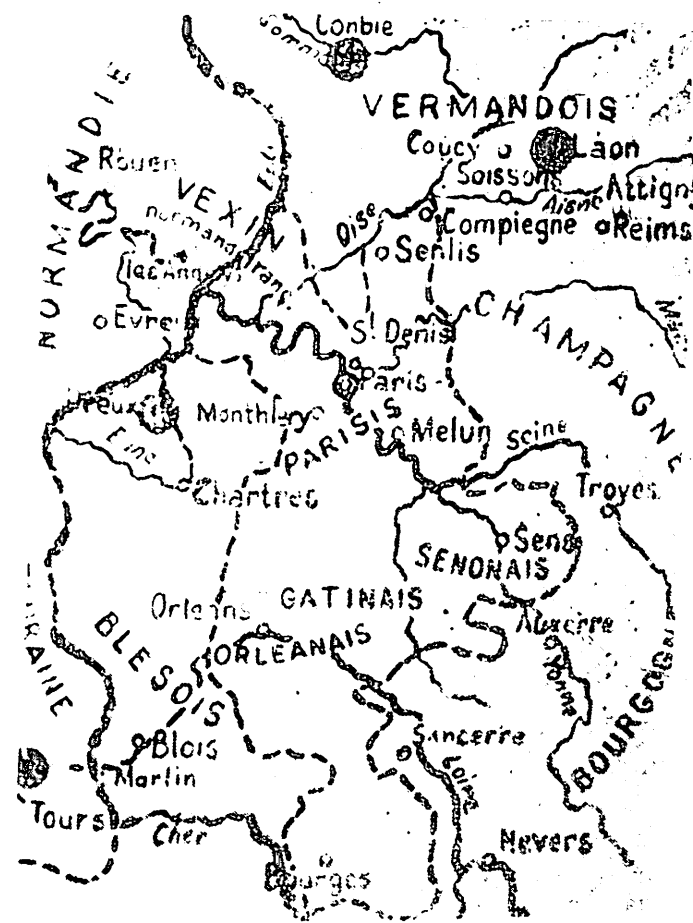
ський єпископ Роже (Роджер). Однак, можливо, було два посольства: одне з них з метою огляду пареченої, а друге з офіційною пропозицією шлюбу з французьким королем.

Та навіть французькому королеві було послати посольство до далекого Києва й паражати його на трудності і небезпеки середньовічних шляхів? Невже ближче, в інших державах Європи не знайшлося паречених, гідних французького короля? Виявляється, були вагомі причини шукати паречену далеко від Франції. Едиктом папи римського церква заборонила шлюби близьких родичів аж до сьомого коліна. Генріх добре пам'ятав, як його батько Роберт II за едиктом папи був відлучений від церкви за одруження зі своєю родичкою у четвертому коліні Бертою. Він не хотів, щоб його спіткала така сама доля. Король знав про могутню країну на сході, слава про яку лунала по Європі. Династичні зв'язки з Руссю були вельми бажаними для будь-якої європейської держави того часу. При ваблювали й чутки про гарну освіту і красу Анни Ярославни, її біле лице і волосся «кольору спілого жита».

Можна легко уявити, яке велике враження справила столиця Русі — Київ на чужинців. Величезні земляні вали з дубовими стінами зверху, глибокі ровні оточували місто з усіх боків і робили його неприступною фортецею.

Біля урочистих мурованих Золотих воріт, що сяяли золотим куполом надбрамної церкви, назустріч посольству вийшли городяни з хрестами, іконами та традиційними хлібом і сіллю. У церкві Благовіщення надбрамою вдарили у дзвони. Внутрішня частина Києва вразила чужинців своїми великими розмірами порівняно з середньовічними містами Європи. Житлова забудова була не такою щільною, як у західноєвропейських містах, і складалася з будинків, деякі були двоповерховими, з високими вежами, оточеними садками і городами. Численні собори, церкви, каплиці, палати, багаті боярські хорони з сінями і переходами траплялися на шляху французького посольства. Величезні натовпи людей, що стояли вздовж вулиць, гучними вигуками вітали прибулих. Навколо посольства метушилися урядовці, намагаючись відтіснити патови.

Попереду прибулих їхали верхи на конях гарольди й трубили у сурми, здіймаючи їх догори. За ними їхав вершник з великим французьким прапором з трьома

Франція. Королівський домен XI ст. часів Генріха I Капета

золотими лілеями. Далі збрисноці з щитами і списами, карета з послами і загін воїнів на конях, закутих у лати. Позаду — вози з подарунками від короля і безліччю речей, необхідних у далекій дорозі.

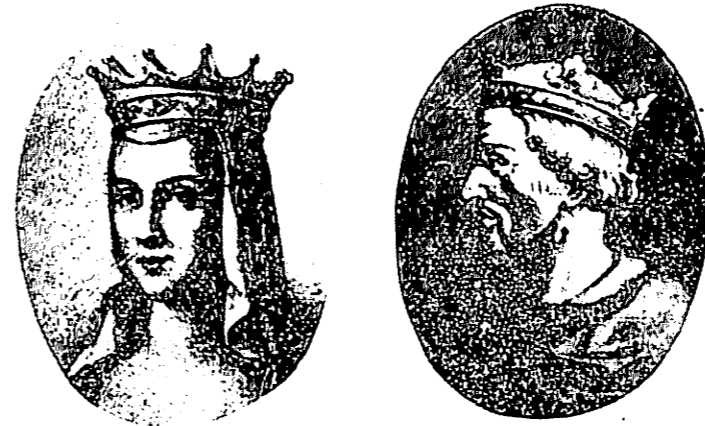
Коли посольство наблизилось до митрополії, що знаходилася у центрі міста, враз ударили дзвони всіх церков Києва: Софійського собору, Десятинної церкви, монастирів Георгія та Ірини. Нестихаючий передзвін церковних дзвонів супроводив процесію до Софійської площі. Навзустріч з воріт вийшло владне духовенство у візантійських святкових ризах і з довгими митрами на головах, які виблискували на сонці сім'я ко-

льорами веселки. Вони тримали великі золоті хрести і кадильниці з ладаном, за ними песли на пошах церковні реліквії — мощі святих. Тут на площі було влаштовано молебен-подяку за щасливе прибуття до міста. Потім людей з посольства розмістили по монастирях, а самого єпископа і інших знатних осіб — у палаці на старому княжому дворі.

Наступного дня у Софійському соборі зібралася сила-силенна всякого люду — воєводи, княжі дружинники, урядовці — сотники і десяцькі, мечпники і сміці. Всім хотілося почути, що скажуть французькі посланці. Вони товпилися в середині храму, а городяни — чоловіки й жінки з дітьми — заповнили галереї, стояли навкруги собору. Анна перебувала на другому поверсі на хорах, на жіночій половині разом із матір'ю і сестрами. Великий князь стояв на своєму звичайному місці, навпроти головного вівтаря, а праворуч від нього — сини. Коли всі зібралися, в соборі розпочалася урочиста служба, що супроводжувалася хоровим співом, запаленням сотень свічок, читанням євангелія тощо.

Нарешті відправа закінчилася і запала тиша. На амвон храму вийшов святково одягнений посол Готьє Совейр. Він дістав з золотого футляру пергаментний сувій, розгорнув його і, не кваплячись, почав читати, розтягуючи незрозумілі латинські слова. Товмач, що стояв поруч, миттю перекладав: «Я, Генріх, божею милістю король французів...» Анна прислухалася до латинських слів, що промовлялися з невідомим їй акцентом, і погано розуміла, про що йдеться. Вона почала прислухатися до перекладу і раптом до її свідомості дійшло: король просить її руки. Далі Анна вже нічого не чула і отямилася, коли пролунало останнє слово — «амінь».

Церемонія закінчилася, люди почали розходитися з храму. Саме тоді на хорах з'явився єпископ Готьє зі своїми супутниками. Він чемно вклонився всім, привітався й підійшов до Анни. Передавши їй привітання від короля і поговоривши про різні дрібниці їхньої подорожі, він витяг портрет Генріха у коштовній оправі, оздобленій перлами та діамантами, скриньку червоного дерева з коштовними прикрасами і, вклонившись, віддав Анні. Вона глянула на портрет, на якому було зображено лицаря у короні та золотому панцирі, і запитливо підняла очі на єпископа. Той відразу зрозумів її і мовив: «Моєму королеві 39 років, він у пов-

Анна Ярославна та її чоловік Генріх I — король Франції

ному розквіті сил, середній на зріст, але міцної статури. Перший його шлюб з Матильдою — племінницею германського імператора був невдалим: королева, народивши дочку, невдовзі померла. Король багато чув доброго про вас, князівно, і просив мене передати, що він чекає вас з нетерпінням». Потім єпископ вивачився і пішов на чоловічу половину хорів до Ярослава Мудрого.

Незабаром, після урочистих прийомів, богослужінь та інших обов'язкових церемоній, яким у ті часи надавалося великого значення, послам короля Готьє Совейру та Гасселіну де Шаліньяку офіційно було дано згоду на шлюб Анни з Генріхом. Деякий час ще тривали переговори про посаг нареченої, але це вже була другорядна справа.

Анна почала готуватися до нелегкої довгої дороги та великих змін у своєму житті. У князівському палаці зиялася неймовірна метушня: витягали великі важкі скрині, виймали з них сувої дорожніх тканин — наволоки, фюфудії, візантійські сукні з золотим і срібно-наволоком, шуби з хутра соболів та горностаїв. Все це ретельно переглядалося, втрушувалося. У міських кузнях ладнали карети і вози, відбирали добрих коней.

У день від'їзду на князівському дворі стояв великий плач і галас: мамки, няньки, служниці годосили й плакали, як за померлою, розуміючи, що розлучаються назавжди. Тяжким було прощання з матір'ю, батьком, сестрою Анастасією та двоюрідними. Батько пригорнув її до себе й емоційно сказав: «Наша дитина, дочка».

Гаральд Суворий, родич Анни, чоловік її сестри Єлп-завети.

У роздібненій країні з численними феодалами, що намагалися провадити власну політику і часто сварилися між собою, зовсім нелегко бути королем.

Королівська рада наполягала на другому шлюбі короля, щоб мати наступника престолу. Як згадувалося, перший шлюб Генріха з Матильдою був невдалим. За декілька століть династичних зв'язків між європейськими дворами склалися родинні стосунки — вони були кузенами, тобто двоюрідними братами і сестрами. І це одна з причин, чому Генріх і його радники вирішили шукати наречену королеві далеко від Франції.

Пізно восени посольство з Анною прибуло до Франції. В ті часи місцем перебування королівського двору було невеличке місто Санліс (40 км від Парижа), де й пройшли перші місяці життя в країні майбутньої королеви. Навесні король і двір вирушили до стародавньої французької столиці міста Реймса, де у присутності багатьох феодалів, що з'їхалися з усіх куточків Франції, і величезного скупчення різного люду 14 травня 1049 р.* на свято св. Троїці, король Генріх одружився з Анною. Урочиста церемонія відбулася у Реймському кафедральному соборі, руки молодих з'єднав архієпископ Реймський — Гі де Шатільон. З боку церкви ніяких перешкод не було, бо все це сталося до розколу церков у 1054 р. на католицьку та православну. Під час цієї важливої події, коли Анна Ярославна стала французькою королевою, вона подарувала собору Євангеліє, привезене з Києва, яке згодом одержало назву Реймського. Книга збереглася до наших днів і зараз знаходиться в міській бібліотеці у Реймсі (Франція). Відомо, що саме на цьому Євангелії французькі королі протягом багатьох років присягалися під час коронації в соборі та вступу на престол Франції.

Цікаво, що найдавніша частина цієї рукописної, невеликого формату пам'ятки написана кирилицею, яка була офіційною писемністю Київської Русі. Реймське Євангеліє, переписане у 40-х роках XI ст., є найдавнішою книгою київського походження. Вірогідно, його було переписано у скрипторії Софійського собору, про який сповіщає «Повість минулих літ» під 1037 р. Євангеліє відомо науці з XVIII ст. Його показували Пет-

* Деякі вчені називають іншу дату — 19 травня 1051 р.

ру I в Реймсі серед інших реліквій під час подорожі царя по Європі. Потім Євангеліє довгий час вважалось загубленим. Удруге його виявив у Реймській бібліотеці славіст О. І. Тургенєв у 1885 р.*

Та повернемося до життя Анни Ярославни у Франції, яке виявилось нелегким. Громадськість і королівська рада з нетерпінням чекали народження наступника престолу, бо від першого шлюбу у Генріха була лише донька, що померла у дитячому віці. Та пройшло лише донька, що померла у дитячому віці. Та пройшло див час, а у Анни не було дітей, що дуже турбувало всіх: королівству вкрай потрібно було мати наступника. За деякими відомостями, Анна замовляла церковні відправи, молилася богу, роздавала милостиню бідним. Нарешті вона звернулася з молитвами до святого Віцента або Вікентія — захисника французів і дала йому обітницю: якщо народиться син, збудувати на честь святого абатство. У 1053 р. Анна народила сина Філіппа, а потім Робера і Гуго. Робер у підлітковому віці помер. Гуго мав прізвисько Великий і титул графа де Вермандуа. Він брав участь у першому та другому хрестових походах і вкрив себе невмирущою славою.

Король майже весь час перебував у військових походах: то він придушував заколоти, то боровся з міжусобицями своїх васалів або захищав Францію від зовнішніх ворогів. Бувало, тижнями він не з'являвся в коню і, звісно, йому часто було не до родинних обов'язків. Його родина і двір у цей час звичайно перебували у Санлісі або у іншому місті королівського дому. Важко було утримувати таку велику кількість людей скромними засобами невеликих міст та замків. Тому королівський двір постійно переїжджав з одного міста у друге: з Санліса в Суасон, потім у Париж, Леон, Карбі і, нарешті, в Орлеан. При дворі також не все було гаразд: наближені до короля особи і урядовці плели інтриги за теплі місця у королівських установах. Кожний з них мав по декілька посад і це викликало заздрість інших. Так, камердинер короля не тільки керував служниками, а й займався адміністративними справами, виночерній та буфетник були інтендантами, міністрами фінансів, конюший очолював військо і мав титул «констебля».

* У 1975 р. Реймське Євангеліє експонувалося в музеї О. С. Пушкіна в Москві. До Києва дають справжню батьківщину, воно, на жаль, не потрапило. Якщо не мали змоги ознайомитися з ним.

А Анна виховувала своїх малолітніх синів Філіппа і Гуго і тут їй у великій пригоді стала її всебічна освіта. Приблизно у цей час до королеви звернувся з листом папа римський Миколай II, з якого можна судити про деякі риси характеру Анни. Після звичайного апостольського благословіння «славної королеви» папа пише, що до нього дійшли чутки про її розум, добродієність, королівську гідність, повагу і щедрість до церкви. Він радить Анні схилити короля до поміркованого, благочестивого і спокійного керування державою, збереженню майна церкви. Головне місце у документах займають поради папи виховувати королівських дітей з самого раннього дитинства у повазі до бога і церкви.

Щодо справжніх причин листа папи до Анни, то вони, дуже вірогідно, були пов'язані з тим, що невдовзі, у 1054 р. стався розкол християнської церкви на православну та католицьку. Папа, дізнавшись, мабуть, що Анна православна християнка, звернувся до неї з листом, у якому хоча й не говорить про це прямо, але пише про «скарб істинної мудрості», тобто патякає на католицьку релігію. Цілком можливо, з листом папи був пов'язаний перехід Анни у католицьку віру. Ми точно не знаємо, коли це сталося, але у двох грамотах Філіппа I 1060 р. абатству Сен Дені і церкві св. Адріана у Бетізі, підписаних королем і королевою матір'ю, вона називає себе вже не Анною, а Агнесою. Серед православних святих нема св. Агнеси, що свідчить про перехід Анни у католицтво. Але це можна пояснити і звичайним у ті часи змішуванням обох імен — Анни і Агнеси.

Генріх I у 1059 р., після 30-річного перебування на королівському троні, вирішив передати його своєму старшому сину Філіппу. 23 травня у місті Реймсі Філіпп, якому виповнилося близько 9 років, був коронований і став королем Франції. Це відбулося вчасно, бо наступного року, 4 серпня 1060 р. Генріх, перебуваючи з родиною у своєму палаці в Вітрі-о-Лож, раптово помер від серцевого нападу. За бажанням короля, його поховано у Сен-Дені, до збереглася могила з відповідним написом. На французький престол зійшов дев'ятирічний Філіпп I. Регентом і опікуном короля став Бодуен Фландрський і королева-мати Анна Ярославна.

Бодуен був людиною вольовою, державного мислення, умів і знав, як треба ладити з хижакми-васалами,

Анна Ярославна — королева Франції. Зі старовинної гравюри

Він узяв на себе відповідальність за долю королівства і малолітнього короля.

Після смерті Генріха, Анна з синами деякий час жила у Санлісі, якій дуже любила. Головною її турботою було виховання синів Філіппа і Гуго. Їх треба було навчати грамоті та деяким обов'язковим для середньовіччя речам: військовій справі, геральдиці, придворному етикету, танцям і співу. Хто цим займався, крім Анни, невідомо. Щоправда, в одній із грамот Генріха I 1059 р. монастирю Сен-П'єр у Шартрі разом з виночерпцем та постільничим у принцесі Філіппа згадується його вихователь Інгеррон. Та й у листі реймського єпископа Жерве до папи римського Олександра II теж йдеться про вихователів короля.

Були у Анни й інші важливі турботи. Після смерті Генріха вона залишилася молодого віку удовою близько 32 років. Хоча Анна була королевою Франції, за тих часів цестійкої влади у державі й пануван-

Філіпп I — французський король, син Анни Ярославни

ня свавільних, могутніх васалів вона не могла почувати себе у повній безпеці. Звісно, можна було постригтися у монастир, але хто тоді буде керувати вихованням синів, та й не хотілося у молоді ще роки так закінчувати життя. І саме у цей час у Анну закохався один із могутніх феодалів, що оточували трон короля, — Рауль II (III) Перонн де Креспі і Валуа. Що це була за людина, можна судити з деяких його вчинків. Нащадок Карла Великого і один із наймогутніших феодалів Франції, граф Рауль (Рудольф) не визнавав ніякої влади, крім власної, не боявся гніву короля і церкви. Він мав авантюристичний склад характеру. Так, єпископ міста Вердена Теодорік відмовився платити йому 20 ліврів данини. У відповідь на це Рауль із військом обклав місто і спалив його. Ще один випадок. Графу сподобався масток Мондідьє. Не довго думаючи, він оточує замок, примушує його капітулювати і приєднує масток до своїх володінь.

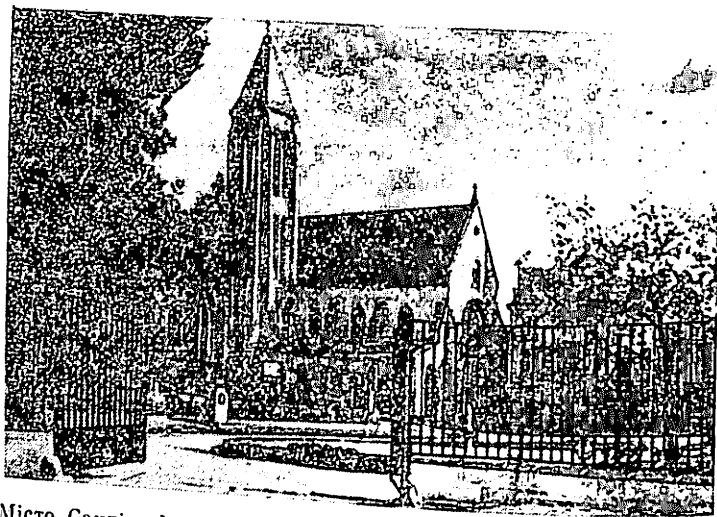
Перший шлюб Рауля був з дочкою графа Ношер-дочок і псевдовзі померла. Другою його дружиною була Акенез (Альпора Барабанська).

Отаким був претендент на руку Анни Ярославни — королеви Франції. Та іншого вибору, мабуть, не було. Якось під час полювання у Санлісському лісі, Рауль викрав Анну і незабаром узяв з нею шлюб. Одруження Анни викликало гнів короля Філіппа, королівський двір був обурений її вчинком. Можливо, Анна, передбачаючи всі ці перешкоди щодо свого одруження з Рудольфом, погодилася на пібито її викрадення під час полювання. Дружина Рауля Акенез, ображена зрадою чоловіка і втратою свого майна, поїхала до Риму і звернулася зі скаргою до папи Олександра II, який привітно прийняв її і наказав Реймському архієпископу Жерве Гервазію розібратися у справі і доповісти. Папа писав: «Граф Рудольф забрав у неї все майно й залишив її, звинувативши неправдиво у пере-

любстві, хоче взяти за дружину іншу». Жерве відповідав: «Наше королівство перебуває у зметенні, бо наша королева одружилася з графом Рудольфом, з приводу чого дуже тужить наш король. А вихователі його сприймають це не дуже важко... Про дружину графа Рудольфа, що поскаржилася вам, отче, хочемо вас повідомити, що вона була несправедливо залишена чоловіком». Олександр II, одержавши таку інформацію, наказав вважати шлюб Рауля з Анною недійсним. Але Рауль знехтував цим, і прожили вони разом 12 років аж до його смерті, хоча за едиктом папи його було відлучено від церкви. Граф Рауль помер у мастку Мондідьє у 1074 р.

Але повернемося знову до короля Філіппа I. Одружившись з Раулем, Анна продовжувала допомагати синові у його державних справах. Її підписи бачимо на багатьох королівських грамотах і Генріха I і Філіппа. З 1062 р. серед підписів на грамотах з'являється її ім'я графа Рудольфа. Анна бере участь у багатьох державних актах, що свідчить про її велику активність. Деякі дослідники гадають, що після одруження з Раулем, Анна пібито втратила титул королеви. На більш ранніх грамотах її чоловіка — Генріха і сина — Філіппа підпис «Анна» або, у деяких випадках, «Агнеса» звичайно був. Іноді ставилася лише перша літера її імені. Є згадки й про написання грамот у присутності королеви.

В 1063 р. Філіпп I надав грамоту Суассонському абатству, скріплену підписами Анни та її сина. Вкінці грамоти монограма короля, навпроти неї зберігся слід від печатки, а далі два хрести — один із них, мабуть, королеви, а нижче її підпис «Ана рїна», тобто «Анна королева». Цікаво, що напис зроблено кирилицею, а не латиницею, якою звичайно писалися тексти французьких грамот аж до 1226 р., до вступу на престол Франції Людовика Святого. Про підпис Анни грамоті 1063 р. висловлювалось багато різних думок. Ніхто, звичайно, не сумнівався, що він зроблений кирилицею, бо у слові «рїна» є кирилична літера Ъ (єр), якої не існувало у латинському алфавіті. Підпис Анни свідчить, що вона у 1063 р. вважала свій королівський титул. Очевидно, це можна вважати відмовою папи римського визнати шлюб Анни з Раулем законним. Спеціальним едиктом папи шлюб було скасовано. Отже, Анна перебувала з графом Раулем у так

Місто Сашліс. Франція. Монастир Св. Віцепта (св. Вікентія) з каплицею, що збереглася від собору, заснованого Анною Ярославною у 1060 р.

званому морганатичному шлюбі, не освяченому церквою.

Ще один висновок можна зробити з підпису на грамоті Суассонському абатству — королева назвала себе Анною, а не Агнесою. Це суперечить твердженню, що Анна, прийнявши латинську віру, підписувалася виключно ім'ям Агнеси.

Аналізуючи підпис Анни, дехто вважав, що вона кирилівськими літерами намагалася передати латинське «Anna Regina», інші — що вона транскрибувала слов'янськими літерами старофранцузьку вимову цих слів. Але ймовіріше Анна писала так, як її навчили з дитинства у Києві. Саме тому її ім'я написано не з двома «Н», як у латинській мові, а з одним, як це бачимо у пам'ятках давньоруської писемності XI ст. та київських графіті архітектурних пам'ятників.

Досить часто доводиться читати, нібито поставлений поруч із написом Анни хрест на грамоті 1063 р. зроблений неграмотним малолітнім королем Філіппом. З дим не можна погодитися, бо Філіппу у 1063 р. було близько 12 років і він, безперечно, вмів вже писати і читати. Взагалі, французькі королі в ті часи дуже рідко писали своє ім'я на документах, а ставили звичайно печатку, хрест або монограму. Державний канцлер засвідчував, що це дійсно королевські знаки. Так,

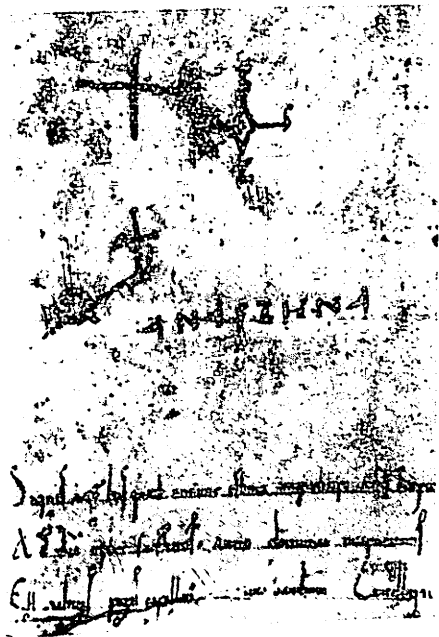
Скульптура Анни Ярославни у монастирі Св. Вікентія у Сашлісі (Франція) з написом на її стелі. Анна руська королева французька, засновниця собору у 1060 році

на одній із грамот Філіппа I 1069 р. читасмо: «Я видав свій палець знак хреста, наказав скріпити моїм ім'ям і приклав свою печатку».

Довгий час підпис Анни Ярославни на французькій грамоті 1063 р. був єдиним автографом жінки — державного діяча часів Київської Русі. Зараз відомий напис-графіті Олісави (Елісавети), дружини великого київського князя Ізяслава Ярославича, відкритий на хорах Софійського собору автором цієї книги. Напис — звернення до бога: «Господи, поможи рабі своїй Олісаві, Святополчій матері, руській княгині». Олісава називає себе матір'ю Святополка Ізяславича і «русською княгинею», тобто дружиною Ізяслава Ярославича, під час князювання якого у Києві написано графіті (1054—1073).

У 1067 р. король Філіпп I досяг повноліття, його посвячують у рицарі і він отримує усю повноту державної влади. А через декілька років Філіпп одружується з Бертою Фризською. Скінчилась роль Анни як наставниці та виховательки сина. Вона залишає королівський двір і самотньо живе у своїх маєтках Вернен і Шатонейф-сюр-Луар. Ще у Санлісі Анна виконала свою давню обітницю й заснувала абатство на честь святого Віцента (Вікентія). Збереглися грамота-хартія Анни Ярославни 1060 р. про заснування монастиря Сан-Венсан у Санлісі. Грамота, хоч і написана королівським писарем, все ж свідчить, що Анна, як і її батько Ярослав Мудрий, любила читати книжки і добре знала церковну історію. Ось уривок з грамоти: «Я ж, Анна, сприйнявши серцем і збагнувши розумом таку красу, таку принадність, перечитавши те, що написано: «Блаженні ті, кого запросили на бенкет Агнця... ті хто продавала сама з собою, придбають життя вічне», — розміркуючи цього бенкету, цього блаженства і життя вічного. І ось тоді побажало серце моє спорудити церкву Христу... я наказала будувати її і присвятити Христу на честь святої Троїці, Пречистої Богородиці Марії і Предтечі Господньої і святого мученика Віцента». Дали Анна вказує, що витрати на будівництво — це її особисті кошти, частина того майна, яке подарував їй у день одруження король Генріх. Ченці нового абатства мали додержуватися правил святого Августина і молитися за гріхи Генріха, Анни та Філіппа.

До нашого часу в Санлісі, невеликому містечку, що знаходиться за 40 км на північний схід від Парижа,

Підпис Анни Ярославни кирилицею (Ана ршна, тобто Анна королева) на хартії Суассонському абатству 1063 р. Поруч — хрест Філіппа — короля Франції і хрест Анни

збереглася споруджена у романському стилі каплиця часів Анни Ярославни. Вона входила до заснованого нею абатства. Зараз тут міститься школа. Неподаль від входу до каплиці під час ремонтно-реставраційних робіт було встановлено скульптуру Анни на повний зріст. Вона з короною на голові, в одній руці тримає королівський скипетр, у другій — модель церкви. На постаменті напис: «Анна руська, королева французька, засновниця храму у 1060 р.» Жалувана грамота абатству святого Вікентія в Санлісі згодом була підтверджена королем Філіппом I та його дружиною, королевою Бертою, про що свідчить приписка (vidimus) в кінці акту.

У 1069 р. король Філіпп I своєю грамотою ствердив хартію Анни і за її проханням звільнив абатство Сан-Венсан від державних податків.

Останній підпис Анни на французьких державних документах належить до 1075 р. Це — грамота Філіппа I — підтвердження заснування та привілеїв монастирю Богоматері у Пон-ле-Буа. Анна підписалася так: «Signum Annae matris Philippe regis», тобто «Печатка (знак) Анни, матері короля Філіппа». Саме цей підпис, нагадаємо, навів деяких уроч на думку, що

Анна Ярославна під кінець життя. Старовинна гравюра

Анна після шлюбу з графом Раулем втратила королівський титул і почала підписуватися «матір короля Фіролева». Але це заперечується її підписом «Анна королева» на грамоті 1063 р.

Король Франції Філіпп I помер у 1108 р. За його заповітом він був похований в абатстві Сен-Бену-сюр-Луар, де зберігся надгробок короля. Місце поховання і рік смерті Анни невідомі. Довгий час це пояснювали тим, що вона, можливо, повернулася на батьківщину в Київ. Але більшість дослідників схилилася до того, що Анна померла у Франції. Ця думка має свою історію. Дискусія з цього питання розпочалася з новою стрьє виявив надгробок в ім'ям Агнеси в абатстві Вільє, поблизу Форте-Алепс. Він знайшов кам'яну плитку з обламами кінцями, на якій було викарбувано: «Тут спочиває панна Агнеса, дружина короля Генріха». На камені було також зображено жінку на повний зріст у головному уборі, який за словами відкривача, дуже нагадує руський, князівський. Мабуть, мається на увазі князівська напівсферична шапка, оточена хутром. Повірили цій знахідці не всі і навіть звичувачували Менестрьє, що він додав у паписі слово «regis», тобто «короля», після імені Генріха. Вчена

дискусія точилася багато років і закінчилася безрезультатно: питання про долю Анни наприкінці її життя залишилося невисвітленим. І все ж, найбільш вірогідно, Анна Ярославна останні роки життя провела в своїх маєтках у Франції. На користь цього свідчить звістка, хоч і не досить вірогідна, що Філіпп у 1079 р. замовив у абатстві Бове заупокійну панахиду за батька і матір — Генріха й Анну. Чи не свідчить це про смерть Анни до 1079 р.? Та й чого було Анні їхати до Кисва, де, за відомостями, що надходили з Русі, її брат Святослав Ярославич, порушивши заповіт батька, скинув старшого брата Ізяслава з київського престолу. Ізяслав утік до Європи і змушений був шукати захисту та притулку при дворах іноземних зверхників. Щоправда, вже у 1076 р. ситуація змінилася на краще: Святослав помер і Ізяслав повернувся до Кисва. Але чи доцільно було Анні кидати свої маєтки, майно, втратити повагу до неї як матері короля Франції і повертатися на Русь, де на неї могли чекати різні песнодіванки?

Так за свідченнями скупих історичних джерел вимальовується життя славної княгині Анни Ярославни на чужині у Франції.

Давньоруські літописці приділили не дуже багато уваги жінкам, навіть князівського походження. Вони тільки зрідка згадували про їх смерть, поховання або постригання у черниці. Але це не свідчить про соціальний стан жінки в суспільстві Київської Русі. Згідно зі зводом давньоруських законів «Руської Правди», жінка на Русі мала досить великі права. Крім княгині Ольги, звітки про справи якої є винятком у літописних джерелах, Анни Ярославни і її сестер, можн назвати ще декілька імен славних жінок, відомих з джерел. Це — Анна Всеволодівна — Янка, засновниця Андріївського (Янчиного) монастиря у Києві. Все своє життя вона присвятила вихованню, освіті молоді, переважно дівчат. Можна згадати і доньку князя Мстислав Володимировича — Добродію-Євпраксію-Ірину, що успішно займалася лікуванням хворих і досягла у цьому великих успіхів, і Єфросинію Полоцьку, яка славилася своєю вченістю та ділами, і багато інших. Як могло трапитися, що княгиня Ольга, жінка, зрозуміла невідкладну потребу часу — необхідність християнізації Русі і піднялася в розумінні цього значно вище своїх сучасників? Це, безперечно, свідчить про її нестандартне мислення, широкий кругозір та неабиякий розум. Недарма літописці постійно твердили про її мудрість — хитрість. Ольга та її син Святослав — два протилежних за своїм спрямуванням державних діяча епохи: прогресивна княгиня, що бачила перспективу розвитку Русі у християнізації, і син — типовий представник військово-дружинної демократії, який не усвідомлював необхідності корінних ідеологічних реформ у країні. Княгиня Ольга добре знала і розуміла свої можливостям упроваджувала в життя. Ольга була видатним державним діячем і багато зробила для зміцнення державного устрою і центральної влади Русі, впровадження системи податків тощо. Вона розуміла необхідність скасування язичеської релігії, заміни

її на християнство для дальшого розвитку країни. Саме за це Ольга прославляється на сторінках літописів як перша княгиня-християнка. За князювання Ольги Київська Русь вперше, по-справжньому, вийшла на світову міжнародну арену і стала добре відомою у тогочасному світі. За ці заслуги, ще в домонгольські часи, Ольгу було прилучено до лику святих, її та князя Володимира літописці і письменники почали називати «рівноапостольними», тобто рівними іншим апостолам, які повернули свої країни до християнства. Прилучення до лику святих княгині Ольги у середньовічному розумінні було найвищою оцінкою її діяльності, вона справді видатна постать нашої вітчизняної історії.

Інакше склалася доля Анни Ярославни. Майже все її життя пройшло на чужині у Франції. Та її часи вже були не ті. Її дитячі роки відзначалися загальним підйомом давньоруської культури на початку XI ст. Батько — Ярослав Мудрий — продовжував справу Володимира і Ольги: в містах відкривалися все нові школи, бібліотеки, переписування і переклади книжок з іноземних мов стали важливою державною справою, до читання книжок заохочувалися широкі верстви населення. У загальному зльоті культури, безперечно, не останнє місце належало її князівській родині, в якій Анна Ярославна одержала освіту, виховання і постала як особистість. Нові традиції, що поширювалися на Русі, — значення грамотності та освіти — «вчення книжного», читання книжок тощо — Анна привезла з собою до Франції. Ось чому справі виховання своїх дітей вона приділяла так багато уваги. Вихована сама на нових культурних засадах, Анна не могла передати комусь виховання і навчання своїх синів — короля Філіппа I і Гуго.

З листа пани римського Миколая II дізнаємося про деякі риси характеру Анни: її доброзичливість, лагідність, справедливість, участь у державних справах і допомога в цьому королеві. Інші документи свідчать, що вона була добре начитаною з Святого писання і часто, диктуючи грамоти, користувалася біблійськими цитатами. З грамоти 1063 р. на якій є слов'янські підписи «Анна королева», можна зробити висновок, що Анна не тільки любила читати книжки, а й, вірогідно, займалася їх переписуванням. Про це свідчить добре вироблений начерк підпису. елегантне оформлення літер, що видає руку досвідченого перекладача.

писування книжок на Русі і країнах Західної Європи в ті часи було богоугодною справою, оскільки більшість з них була богослужбовими.

Життя Анни Ярославни у Франції як дружини короля Генріха I і матері короля Філіппа I, так само, як і її сестер Єлизавети — королеви Норвегії та Анастасії — королеви Угорщини, яскравий приклад міжнародних зв'язків Київської Русі з країнами середньовічної Європи. Анна, Єлизавета і Анастасія виявили себе з найкращого боку як освічені, видатні представниці Київської Русі. Протягом всього свого життя у Європі вони постійно дбали про державні інтереси, заохочували до розвитку освіти і культури взагалі, виховували своїх дітей чесними і порядними. Європейські історичні джерела — хроніки, грамоти, перекази і саги — містять найкращі відгуки і згадки про їхнє життя на чужині.

Доля княгині Ольги і князівни Анни Ярославни були різними: перша багато років володіла Руссю, досягла великих успіхів і постала в очах давньоруського суспільства святою і «рівноапостольною». Анна, проживши майже все життя на чужині, стала француською королевою і матір'ю короля Філіппа I, наступника династії Капетингів. Спільним у їхній долі було те, що вони обидві — киянки і, як могли, дбали про добробут, авторитет і честь батьківщини, щоправда, внесок княгині Ольги у цю справу значно вагомий.

Княгиня Ольга і Анна Ярославна своїм походженням, життям і справами тісно пов'язані зі своєю батьківщиною — Київською Руссю, а ще точніше — з Руською землею — так літописці називали південь Русі поблизу Києва, до складу якої входила частина сучасної Київської та Чернігівської областей. Руська земля була основною частиною, ядром Київської Русі. Її мешканці, за свідченням літописців, називали себе русинами. Отже, княгиня Ольга і Анна Ярославна були і досить часто зустрічається в деяких місцевостях Західної України. Пізніше на території «Руської землі», яка зараз є частиною України, сформувалася українська народність.

Таким чином, вивчаючи історію України, ми не повинні забувати про найдавніші часи, події і видатних державних діячів, зокрема жінок, якими були велика київська княгиня Ольга і королева Франції Анна Ярославна.

ВИТЯГИ З ДАВНЬОРУСЬКИХ
І ФРАНЦУЗЬКИХ ДЖЕРЕЛ
ПРО КНЯГІНЮ ОЛЬГУ ТА АННУ ЯРОСЛАВНУ

На закінчення оновіди про київську княгиню Ольгу та Анну Ярославну — королеву Франції подасмо уривок із «Пам'яті і похвали Володимпру» Іакова Мніха, в якому йдеться про Ольгу, і декілька текстів французьких королівських грамот XI ст., де згадується ім'я королеви та участь її в цих актах. Подібних документів с більше, але ми наводимо тут лише найважливіші й найцікавіші. В уривку з твору Іакова Мніха вміщено важливі відомості про п'ятнадцятирічне життя Ольги після хрещення та дату її смерті, чого немає в інших джерелах, двічі княгиню названо хрестильним ім'ям — Олена і Єлена.

Французькі документи — це грамоти королів Франції Генріха I і Філіппа I, написані в період з 1058 по 1075 рр., такі, як Хартія королеви Анни 1060 р. на заснування монастиря Сан-Венсан у Санлісі, лист папи римського Миколая II до Анни 1059 р. та ін. Останній раз ім'я Анни згадується у додатку-підтвердженні (vidimus) її сина короля Філіппа 1075 р. до грамоти батька Генріха I 1035 р. на заснування монастиря Богоматері у Пон-ле-Буа. Ось текст цієї приписки:

«В ім'я Господа, божою милістю король французький Філіпп, дарували письмове підтвердження цьому дарунку і публічно власноручно завірили в Парижі у нашому палаці, в рік нашого правління 16-й, і нашому палаці, в рік нашого правління 16-й, і нашим казали скріпити нашою печаткою в рік від втілення Слова (тобто народження Христа.— С. В.) 1075. Печать Анни, матері короля Генріха, коннетабля короля, стольника короля, печать Герве головного кравчопечать Гуго скарбника, печать Герве головного кравчопечать Гауфріда-де-Кальвамонта, за побажанням його, печать Гауфріда-де-Кальвамонта, за побажанням якого виконано це підписання.

Жоффруа, Паризький єпископ і королівський канцлер, прочитавши, схвалив».

На жаль, серед текстів грамоти Іакова Мніха, на якій Філіпп I 1063 р. Суассонський єпископ, на якій

Анна зробила підпис кирилівськими літерами «Ана рѣина».

Текст про княгиню Ольгу з твору Іакова Мніха подається в українському перекладі автора за книгою А. Г. Кузьміна.

Латинські тексти грамот подаються за збірником французьких документів про Анну Ярославну О. Лобанова-Ростовського.

Гадаємо, що наведені документи допоможуть нашим читачам краще усвідомити і відчутти атмосферу середньовічного життя Русі та Франції в XI ст.

Уривок з «Пам'яті і похвали Володимиру»
Іакова Мніха

Похвала княгині Ользі, яка хрестилася
і добре пожила за заповіддю Господньою

Та бо блаженна княгиня Руська Ольга, після смерті чоловіка свого Ігоря, князя Руського, освячена була божею благодаттю і серцем сприйняла божу благодать. О як похвалю блаженну княгиню Ольгу, братіє? Тілом жінка, чоловічу мудрість маючи, освячена Святим Духом, збагнувши бога істинного, творця неба і землі, вставши, іде до землі Грецької, в Царгород, де царі християни і християнство утвердилося і прийшовши просить хрещення і прийнявши святе хрещення, повертається в землю Руську, у дім свій і до людей своїх з радістю великою, освячена духом і тілом, несучи знамення чесного хреста. І потім требища бісовські зруйнувавши, почала жити за Христом Ісусом, полюбивши бога всім серцем і всією душею і пішла слідом за Господом богом усіма добрими ділами освячена і милостинею прикрашена, голих одягаючи, жадаючих напуваючи, прочан пригощаючи, і убогу і удовицю і сиріт всіх милуючи і всяку потребу даючи з тихістю і любов'ю серця і моливши бога вдень і вночі своє спасіння. І так поживши добре, славлячи бога в Троїці: отця і сина і святого духа, почила в блаженній вірі, скінчила життя своє з миром про Христа Ісуса Господа нашого. І бог прославив тіло сїєї Олени, таким бо ім'ям нарекли у хрещенні блаженну княгиню Ольгу, і є у гробі тіло її чесне, що незруйнованим перебуває і до сих днів. Бог бо своїх рабів прославляє, каже бо пророкам: «Прославляючих мене прославлю, а докоряючі без честі будуть!». Блаженна бо

княгиня Ольга, що прославила бога всіма ділами своїми гарними і бог прославив її. І інше чудо чуємо про неї: в гробі, де лежить блаженне і чесне тіло блаженної княгині Ольги, гроб кам'яний малпий у церкві святої Богородиці, ту церкву кам'яну збудував блаженний князь Володимир на честь святої Богородиці, і є там гроб блаженної Ольги і зверху у гробі віконце зроблене, через яке можна бачити тіло блаженної Ольги, що лежить ціле, та якщо хтось з вірою прийде, відкривається віконце і побачить чесне тіло, що лежить ціле і дивуються чуду такому: стільки років лежить тіло в гробі і незруйнованим є. І люди вірні, бачучи чудо таке, славлять бога, дивуються милості божої до своїх святих. О дивовижне і страшне чудо, братіє, і преславно! Достойно похвали усякої тіло те чесне: в гробі ціле нібито спить, спочиває. Воістину дивний бог до святих своїх, бог ізраїлів. Те бачивши, вірні люди прославляють бога, який прославляє рабів своїх. А іншим, котрі не з вірою щирою приходять, не відкривається віконце у гробі і не бачать тіла того чесного, але тільки домовину. Так бог прославив рабу свою Ольгу Руську княгиню, наречену в святому хрещенні Бленною. Після свого хрещення ся блаженна княгиня Ольга жила 15 років, і догодивши богові добрими ділами своїми, померла місяця липня в 11 день, в літо 6477-е (969 р.), душу свою чесну передавши до рук владички — Христа Бога.

Грамота Генріха I, короля Франції,
надана монастирю Сен-Мор де Фоссе.
12 липня 1058 р.

В ім'я святої і неділимої Троїці!

Я, Генріх, божею милістю король французів, бажаю, щоб було відомо сучасникам і нащадкам, що до моєї резиденції прибули фоссагенські ченці і просили мене, щоб я дав їм відшкодування за биків, за м'ясо, яке мої міністри в Мосініакі та Курціолах несправедливо і насильницьки викрали, що я їй зробив. Отже, хай віднині ніхто з моїх слуг у цих двох селіщах нічого не бере і взагалі не піднімає ніякої речі і не уриваються туди силоміць. Тому, якщо щось вчинять, то нехай виправляють, бо інакше будуть виключені. А якщо мої кухарі за якусь речовину м'ясо у полях і знайдуть його, то нехай віддадуть і візьмуть.

його, але ніяким чином не уриватися до поселення. Таке розпорядження я зробив для заспокоєння своєї душі, за порадою моєї дружини Анни, заради спів-Філіппа, Роберта і Гугона. Якщо хтось схоче порушити це розпорядження, нехай сплатить 20 фунтів злата.

Дано у Мелудіні, 4-е Іди липня...

Лист папи римського Миколая II
королеві Анні від 1059 р.

Єпископ Миколай, раб із рабів Господніх, славній королеві (шле) привітання і апостольське благословіння. Вознесемо гідну подяку всемогутньому Богу, подателю благоволення, бо як ми чули у жіночих грудях, міститься чоловіча сила доблестей. До наших вух також дійшло, прегарна дочко, що твоя світлість пребагато виливає благочестиву щедрість на недостойних, щиро старається у благоговійних молитвах; ти застосуєш силу суворості до злобно упертих, а у решті добрих справ, як це від тебе вимагається, виявляючи почуття обов'язку і королевської гідності. Радимо тобі додержуватися того шляху, на якому ти за божим нахненням одного разу вступила; непереможного свого чоловіка, нашого сина, короля, подбай повертати до поміркованого правління, благочестивого та спокійного, до збереження майна церкви. Бо якщо красномовство Авігеї зберегло дурня Навала неушкодженим від меча розгніваного Давида, наскільки ж більше твоя свята мольба може зробити твого мудрого чоловіка люб'язним для божественних очей. Бо, нарешті, ти його щиро любиш, якщо намагася благочестивим переконанням зберегти те, що належить Богові. Інакше як можна повірити, що дружини дійсно люблять своїх чоловіків, якщо вони цінують в них, як я мовив би, лише футляр, а золотом душі, котре в них сховане зневажають? Так само ми володіємо апостольським скарбом у глиняних посудинах. І дійсно, те, за що дуже тримаються, стає у могилі здобиччю черв'яків. Безумно відхилити те, чому вготована невмируща слава на небі. Щодо зосередження своєї любові на плоті, Давид казав з іронічною посмішкою, знуцаючись з самого себе: «Чи славним був сьогодні цар Ізраеля, роздягаючись перед очима рабів своїх, він став нагим, як один з блазнів. Хто зосередив любов свою тільки на плоті, позбавлений плода цієї плоті через належну кару».

Далі трохи нижче в псаппі додано: «Отже, у Мелхоні, дочка Саула, не народився сні до дня її смерті». Ти ж, славна дочко, оскільки здобула від Бога дар багаточаддя, наставляй своє славне потомство, щоб воно з самого раннього дитинства вбирало в себе любов до творця свого. Саме від тебе переважно хай навчаються (діти) тому, що слід, оскільки народилися знатними біля престолу королівського двору і оскільки за милістю святого Духу у лоні церкви вони ще більш знатно народилися знову.

Ніколи не віддавай перевагу грошам перед благочестям, але будь гаряче вимогливою до скорбниці істинної мудрості. Бо ж цариця Савська прийшла не споглядати багатство, а слухати мудру мову Соломона. І те, чого вона саме не змогла домогтися, у великій кількості одержала. Ти ж, дочко, підкоряючись божественним повелінням, придбай мудрість, щоб заслужено мати у великій кількості все для врятування душі на землі, і щоб від вершини перехідного царства переселитися до небесних вершин.

Грамота Філіппа I, короля Франції,
надана монастирю м. Турнюса в 1060 р.

В ім'я святої і неділимої Троїці! Філіпп, божою милістю король. Якщо ми даруємо вигоди королівської величі місцям, призначеним для богослужіння, для потреб слуг божих, то ніяким чином не сумніваємося, що це допоможе нам щасливо провести нинішнє життя, а також з легкістю одержати майбутнє блаженство.

Тому хай знають всі щиро віруючі святої божої церкви, що з'явився перед нашою величністю найнижчий абат Гійом, смиренно прохаючи нас підтвердити своєю владою укази, які були зроблені нашими попередниками французькими королями святої непорочної діві Марії і святому Філіберту Сповіднику, видатному згаданому абатові і всім підлеглим йому ченцям. І це з любові до бога і всіх святих, а також задля врятування моєї душі, батька мого государя короля Генріха і матері моєї Анни, для вічної нашої вдачі і міцності нашого королівства. Задовольняючись цим проханням і так далі.

святої діви Женеєви. Зглянувшись на її смиренність, охоче задовольнив її прохання за душу батька мого і у пам'ять моїх батьків. І щоб це лишилося непорушним, я видавив своїм пальцем знак хреста, наказав скріпити моїм ім'ям і приклав свою печатку. Я поступився їм усією звичайною платнею їх людей.

Дано у Савлісі в рік від втілення Господа 1069, короля Філіппа 9-го, у місяці 9-му, індікту 4-му. Печать Реймського архієпископа. Печать єпископа Суассонського Адаларда. Печать єпископа Савліського Одона. Печать Гуго, брата короля. Печать скарбника Валерана. Печать стольника Радульфа. Печать копнетабля Больдеріка. Печать виночерпія Інгенуста. Печать Фрудеріка. Печать Амальріка. Печать Балдуїна, брата скарбника. Печать Райнальда, його брата. Печать Вальтера де Монк. Печать Гуго де Путеоль. Печать Гуго Дуплика. Печать Мархеліна. Печать скарбника Адаларда. Печать скарбника Вальдріка. Печать Герарда, його капелана. Печать маршала Відона. У присутності і за дорученням канцлера Петра підписали капелани Євстафій і Гауфрід. Якщо хтось насмілиться якимось суперечити з приводу викладеного, то нехай сплатить королю золотом 100 ліврів, а позов його не буде мати сили, а сам він буде приречений на вічне прокляття.

Грамота Генріха I,
надана абатству Анонському
5 серпня 1058 р.

В ім'я святої і неділимої Троиці!

Я, Генріх, божою милістю король французів, після тривалих роздумів, бажаю, щоб стало відомо всім сучасникам і нащадкам те, що я завдяки королівській щедрості Анонському монастиреві, заснованому на честь першOVERХОВНОГО апостола Петра, дарую Герцинське поселення, Рульмегію та фіск з Петріфонта; тому ж монастиреві додатково даю Адинське селище за річкою Скальдою, селище Веверхинське у Остребанській окрузі, більшість земельних ділянок у Скальдінії в тій же окрузі, а також селище Авхіак, крім поселення у графстві Тарданському, й інші поселення, уступлені моїми перворідними королями Франції. Дано у Камбре, при благополучному стані у храмі святої Марії, 5-го серпня

1058 року Господа Ісуса, у 25-й рік королевства Гепріха, в присутності єпископів і багатьох лицарів. Печаті короля Генріха, королевського сина Філіппа, королеви Ани, Меандра, архієпископа Сенонського, Літберта з Камбре, Гвидона Ам'єнського, Балдуїна Ниопського, Гвілема Ангулемського, Гейліанда Лапського, Євсевія Анжуйського, єпископів. Печаті графа Родульфа, скарбника Рейнальда, копнетабля Альбрика, сеншала Вільгельма, виночерпія Гугона, кухаря Роберта. Печаті Балдуїна графа Фландрського, Фіотекальда Монморансі, Гвідона графа Понтъ, Урсіона віконта Мелепського, графа Енгверрана, Роберта фохта Арасського, Амольрика де Монфор, Газеліна де Хейль, Фроланда де Мейле, Каделона де Б'ельмон, Фіобальда де Монхі, Буркарда де Монтекорнето, Отона де Англур, Івона де Сусі, Міпгольда де Монтеакута, Теодоріка де Руа, Геріфріда де Анжест, Бернерія де Ліберімонт, Жільберта де Ду, Васкона де Торота, Ренальда де Несле, Апсельма де Савез, Ассона де Рамбар, Гюарда де Боваль, Балдуїна де Крепі, Алельма де Кревекур, Балдуїна де Валлипкорт, Роберта де Белломанс, Тедуїна де Бетюв, Сетдальда де Ренті, Губальта де Круазіль, Марда де Камбре, Гелуїна де Кальвімонт, Імберта де Крекі, Віллерма де Кольтето, Алельма де Бореуар, Іфера де Марка, Ісембарда де Кальцея, Рожера де Діжош, Убальтера де Сімаж, Ведріка де Мелі, Госсуїна брата графа де Пероп, лицарів та інших багатьох віруючих, що були офіційно присутні.

ЗМІСТ

Передмова	3
Літописець Нестор про початок князювання Ольги	6
Переказ про три помсти деревлянам	6
Княгиня Ольга — державний діяч та дипломат	16
Подорож до Царграда в оповідах Нестора-літописця та Константина Багрянородного	16 38
Княгиня Ольга в образотворчому мистецтві	38
Анна Ярославна у Києві	51
Русь після княгині Ольги. Родина Анни, її брати і сестри	51
Анна Ярославна — королева Франції	67
Післямова	86
Витяги з давньоруських і французьких джерел про кня- гиню Ольгу та Анну Ярославну	89
Родовід київських князів, княгині Ольги та Анни Яро- славни	100
Список літератури	101

НАУЧНОЕ ИЗДАНИЕ

Сергей Александрович ВЫСОЦКИЙ

КНЯГИНЯ ОЛЬГА
И АННА ЯРОСЛАВНА —
ЗНАМЕНИТЫЕ ЖЕНЩИНЫ
КИЕВСКОЙ РУСИ

Київ Наукова думка 1994

Оформлення художника *Демчишина Л. В.*
Художній редактор *Сергєєв Г. О.*
Технічний редактор *Березяк Т. С.*
Коректор *Срохіна З. А.*

НАУЧНОЕ ИЗДАНИЕ

Сергей Александрович ВЫСОЦКИЙ

КНЯГИНЯ ОЛЬГА
И АННА ЯРОСЛАВНА —
ЗНАМЕНИТЫЕ ЖЕНЩИНЫ
КИЕВСКОЙ РУСИ

Киев Наукова думка 1991

Оформлення художника Демчишина Л. В.
Художній редактор Сергеев Г. О.
Технічний редактор Березяк Т. С.
Коректор Єрохіна З. А.

ІБ 12149

Подано до складання 31.05.91. Підп. до друку 18.07.91. Формат 84x108/32.
Папір друк. № 1. Звич. нов. гарн. Вис. друк. Ум. друк. арк. 5,46. Ум.
фарбо-відб. 5,83. Обл. вид. арк. 5,51. Тираж 18000 пр. Зам. 1—2030.
Ціна 1 крб.

Видавництво «Наукова думка».
252601 Київ 4, вул. Рєпіна, 3.

Віддруковано з матриць Головного підприємства республіканського ви-
робничого об'єднання «Поліграфнігма», 252057 Київ, вул. Довженка, 3
в Нестеровській міській друкарні, 292310, Нестерів, Львівської обл.,
вул. Горького, 8. Зам. 2229.